३८३५
म. ग्रं. सं. ठाणं
विषय
सं. नं.

REFBK-0005273

प्रति

श्री. रा. रा. चिंतामणि मराठी ग्रंथसंग्रहालय
ठाणे वांस.

सप्रेम भेट

ग्रंथपाल शालेय दर्जा
कै. गो. दे. वर्तक स्मारक मंडळ नाशिक
2/2/34

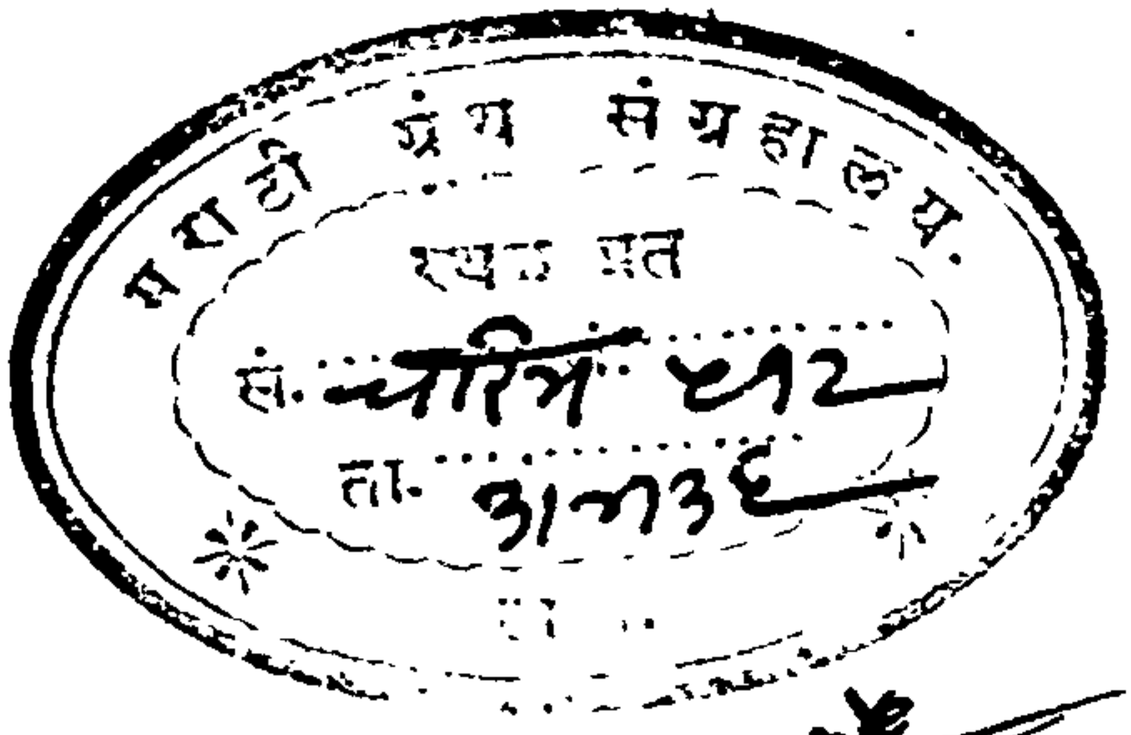

। धन्वन्तरये नमः ।

भिषगाचार्य

गुरुवर्य कृष्णशास्त्री देवधर

यांचें चरित्र

नासिक येथील वैद्यकीय परंपरा व शिष्यवृंद यांचें वृत्तासह

REFBK-0005273

मार्गशीर्ष वा। ११ शके १८५७

(२१ डिसेंबर १९३५)

लेखक:– वैद्यभूषण वामनशास्त्री दातार

प्रकाशक:– प्रो० डॉ० परशराम लक्ष्मण वैद्य एम्. ए. डि. लिट्.

मुद्रक:– वैद्यरत्न विष्णु गणेश केळकर नासिक.

किंमत १। रुपाया.

लोकसत्ता छापखाना
घर नं. ९२६ कापडबाजार
नासिक शहर.

शिष्य- वृंदाकडून

ही अल्प कृती

गुरुवर्यांच्या पुण्यचरणीं

सादर समर्पण

शुद्धिपत्रक.

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
भाग पहिला.			
१	२	राईएवढ्य	राईएवढ्या
१५	१९	चिरंजोव	नातु
१९	१८	नसल्यान	न झाल्यान
२०	१	चांगलीच	चांगली
२०	५	अनृण्य	आनृण्य
२४	२१	त्यांचे आवडते ग्रंथ,	त्यांच्या आवडत्या ग्रंथाचा
भाग दुसरा.			
११	१	यांना	त्यांना
१४	११	वेळच्या	त्या वेळच्या
२५	२१	चि० गंगूबाई	चि० सौ० गंगुबाई
२७	१३	व दुसऱ्यावर	व ती दुसऱ्यावर
३२	५	कल	काल
३५	२	महिन्यांन	महिन्यांत
३५	१७	घरांतीस	घरांतील
४१	१	घाडण्याचा	घाडण्याची
५२	१९	धद्यास	धंद्यास
४७	१७	म्हणून	म्हणून
५३	६	कै. भाऊसाहेब प्रभुणे यांचें नांव चुकीनें विद्यमान् मित्र-परिवारांत पडलें आहे.	
५३	८	कडील	येथील
६५	११	लागल	लागल
६५	१६	शरः संधान	शिरः संधान
६८	८	त्या	त्याच्या
६९	१६	या	ही
भाग तिसरा.			
२	२१	शके १८८८	शके १७८८
८	१४	गजानन विनायक	गजानन वामन

अनुक्रमणिका

			पृष्ठ
प्रस्ताव पूजन			१ ते ४
भूमिका			१ ते ४
भाग पहिला			
प्रकरण १	लें	उपोद्घात	१
,, २	रें	कांहीं वैद्यक घराणीं	६
,, ३	रें	गु० के० गणेशशास्त्री तरटे	१५
,, ४	थें	के० मनोहर मामा देव	२८
भाग दुसरा			
प्रकरण १	लें	शिक्षणाची तळमळ	१
,, २	रें	अलीबागचा मुक्काम	५
,, ३	रें	अध्ययन व गृहस्थाश्रम	९
,, ४	थें	आयुर्वेद पारंगतता	१२
,, ५	वें	व्यवसायारंभ	१६
,, ६	वें	व्यवसायांतील परमोत्कर्ष	२०
,, ७	वें	कुलपुरुष दैवधर	२३
,, ८	वें	गुरुसेवा	२८
,, ९	वें	आदर्श संसार	३५
,, १०	वें	अध्यापन	३९
,, ११	वें	भारतीय सन्मान	४५
,, १२	वें	मित्रपरिवार व दातृत्व	५३
,, १३	वें	महाराष्ट्रांतील प्रमुख वैद्य परंपरा	५८
,, १४	वें	आयुर्वेदीय शिक्षण पद्धति	६३
,, १५	वें	चरित्र लेखनाची फलश्रुति	७०
भागतिसरा		शिष्यांचीं अल्प चरित्रें	१ ते ४९
परिशिष्ट		समारंभाचें इतिवृत्त व जमाखर्च	

गु० भिषगाचार्य कृष्णशास्त्री देवधर.

प्रस्तावपूजन

माझे परममित्र वैद्यभूषण रा० वामनशास्त्री दातार यांनीं गुरुवर्य कृष्णशास्त्री देवधर यांचें लहानसें चरित्र लिहून त्याला प्रस्तावना लिहिण्याची कामगिरी मजवर अकल्पितपणें सोंपविली. मी या कामाला अपात्र आहे व 'प्रसूतितंत्र, आयुर्वेदीय व पाश्चात्य' हें माझें पुस्तक हल्लीं छापत असल्यामुळें मला यत्किंचितहि फुरसत नाहीं, असें मी त्यांना कळविलें. कल्पना अशी कीं, माझ्यापेक्षां लायक माणसाकडे हें काम त्यामुळें जाऊन तें अधिक चांगलें होऊन उठावदार दिसेल. पण शेवटीं त्यांनीं तें मजवरच सोंपवलें. भारतीय आयुर्वेद परंपरेला भूषणभूत झालेल्या गुरुवर्यांच्या चरणीं लहानशी पुष्पांजली वाहण्याचा हा सुयोग असा मला लाभला. त्यांच्या परंपरेंत तयार झालेल्या एखाद्या शिष्यवरानें एतदर्थ वाहिलेल्या कुसुमांजलीचा सुगंध खात्रीनें अधिक दरवळला असता. पण तदभावीं मजजवळ असलेलीं साधीं फुलेंच मी त्यांच्या चरणांवर उधळून त्यांचें यथामति पूजन करीत आहे.

गुरुवर्य देवधरांचें व माझें साक्षात् गुरुशिष्य संबंधाचें नातें नसलें तरी मनांत आयुर्वेदाबद्दलच्या शिक्षणाची तळमळ असल्यानें व ते प्रथितयश वैद्यसम्राटांपैकीं एक असल्यानें त्यांना एकलव्याप्रमाणें मी गुरुस्थानीं मानीत आलों आहे. अर्थात् ही उपमा फारशी खेचावयाची नाहीं. कारण मी एकलव्याप्रमाणें त्या शास्त्रांत निष्णात नाहीं. पण राज्यकर्त्यांनी व आमच्या पुष्कळशा भारतीय पुढाऱ्यांनींहि आयुर्वेदाची उपेक्षा व हेटाळणी मांडली असतांहि त्यांत अग्रतीम यश मिळवून प्रख्यात पाश्चात्य वैद्यांशीं बरोबरीनें स्पर्धा करणारे जे कांहीं थोडेसे वैद्यशिरोमणी ह्या भरतभूंत चमकत आहेत त्यांत गुरुवर्य देवधरांची गणना होत असल्यानें कोणताही

आयुर्वेदाचा अभ्यासू त्यांना गुरुस्थानीं मानीलच यांत संदेह नाहीं. त्यांतहि त्यांचे गुरु कै० गणेशशास्त्री तरटे यांचा व खास गु० देवधरांचा व माझा पुष्कळच जुना परिचय असल्यानें, त्यांच्याबद्दल माझ्या मनांत अत्यंत आदर पूर्वीपासूनच वसत आहे. त्यांच्या वैद्यकपटुत्वाचाहि मला स्वतःला आजारी असतांना अनुभव आला आहे. म्हणून मी जरी प्रत्यक्ष त्यांच्या शिष्यांच्या प्रभावळींत उभा राहूं शकत नाहीं तरी देवळांत गाभाऱ्याच्या बाहेर उभे राहून दुरूनच देवपूजेसाठीं तुलसीदलें व पुष्पें देवास वाहून कृतकृत्य मानणाऱ्या भक्तांप्रमाणें मी आहे. आणि मला अशी खात्री आहे कीं ही माझी पूजा गुरुदेवांच्या चरणीं रुजूं होईल.

चरित्रलेखक माझे मित्र दातारशास्त्री यांनी म्हटल्याप्रमाणें (देवधर चरित्राचीं पृष्ठें २८ । २९) आम्हां आर्यांची गुरुशिष्यपरंपरा अपूर्व, अद्भुत, कौतुकास्पद व आदर्शभूत आहे. त्या संस्थेच्या पुण्य-प्रवाहांत त्यांनीं यथेच्छ अवगाहन केलें असल्यानें त्यांचें तद्विषयक वर्णन लहान पण उत्कृष्ट काव्यच झालें आहे. तें येथें शब्दशः उतरण्याचा दुस्तर मोह मला होत असताहि नाइलाजानें त्याकडे वाचकांना अंगुलिनिर्देश करून तो मी आवरून धरीत आहे. ही भारतीयांची पुण्यपरंपरा, हें ज्ञानसत्र ज्यांनीं अनवरत चालूं ठेवलें त्यांनाच, या आयुर्वेदाच्याच काय पण भारतीय संस्कृतीच्या अंगभूत असलेल्या सर्व शास्त्रांच्या अवहेलनेच्या काळांत, त्या विद्यांना जिवंतच नव्हे तर प्रभावी ठेवण्याचें श्रेय आहे. अशा पावन परंपरेंत अंशभाक् होणारे गुरुवर्य देवधर आहेत हें त्यांनीं आजवर ४० विद्यार्थ्यांना ज्ञानदान देऊन, प्रसंगविशेषीं त्यांच्या चरितार्थाचाच नव्हे तर इतर खर्चाचाहि भार सोसून, एका दिव्यावर दुसरे दिवे लावल्यानंतर मुळचा कोणता हें जसें समजेनासें होतें त्याप्रमाणें तेजस्वी करून ठिकठिकाणीं आपल्या आयुर्वेदाचे दीप प्रज्वलित ठेवले आहेत यावरून कळून येतें. त्यांतहि गुरुवर्यांना ज्ञानार्जनासाठीं ज्या आपत्तिपरंपरेच्या प्रखर वणव्यांतून भाजत, होरपळत निघावें लागलें त्या दुःखाची जाणीव सदैव त्यांना असल्यानें ज्ञानार्जनासाठीं येणाऱ्या व मधुकरी वृत्तीवरहि जीवित कंठून आयुर्वेदाच्या ज्ञानगंगेंतून आपणाप्रमाणेंच पैलतीर गाठूं इच्छिणाऱ्या कांहीं गरीब होतकरू विद्यार्थ्यांना (प्रो० वैद्य व

कै० दुर्गाताई खर्डीकर यासारख्या) स्वतःचे घरीं ठेवून त्यांच्यावर ज्ञानाचाच काय पण अपत्य निर्विशेष प्रेमाचाहि वर्षाव ते सदैव करीत व अद्यापहि करीत असतात. कांहीं वर्षें मधुकरी तर कांहीं काळ मूदभर भातावर, भर तारुण्यांत अर्धपोटी राहून विद्यादेवीची एकनिष्ठेनें तपश्चर्या करणाऱ्या गुरुवर्यांनांच ' गुणराशिनाशी दारिद्र्याची ' जाणीव अंतःकरणाला कायमची घरें पाडण्याइतकी तीव्र व तीक्ष्ण आहे. अशा ' रंजल्या गांजल्या ' विद्यार्थ्यांना त्यांनीं जवळ करून, त्यांना आपले म्हणवून, आपल्या साधुत्वाची साक्ष जगास पटवून दिली यावद्दल गुरुदेवांचें कोण कौतुक करणार नाहीं ? " एक वेळ मूदभर भात मिळण्याचा पोटांत न मावणारा आनंद " ! ही गुरुवर्यांची विपन्नावस्था किती होती याचें ज्वलंच्चित्र आहे ! पण त्यांतहि अशा विपत्तीत " शिक्रण्यास मिळणार " या त्यांच्या आनंदाचें अमृतसिंचन या धगधगलेल्या व सदैव होरपळणाऱ्या आपत्तींच्या ज्वालांवर होत असल्यानेंच ते त्यांतून सहीसलामत निघाले आणि म्हणूनच ते अशा विपद्ग्रस्त विद्यार्थ्यांना आश्रयस्थान होऊन बसले. हजारो होतकरू तरुणांच्या सदिच्छांचें दारिद्र्य हें जरी स्मशान आहे तरी या स्मशानांतच वास करणारे भगवान् श्रीशंकर कांहीं तपस्व्यांना भेटून त्यांचें इच्छित पूर्ण करूं शकतात. असे तपस्वी गुरुवर्य होते म्हणूनच त्यांना कै० तरटेशास्त्री यांच्यासारख्या श्रीशिवमूर्तीचा लाभ झाला व त्यांच्या आयुष्याची पावन गंगा अनेक विद्यार्थ्यांना उद्धरूं शकली.

गुरुवर्यांचें आयुष्य-चरित्र, लेखकानें सुंदर तऱ्हेनें रेखाटलें आहे. त्यांत लेखकाचा गुरुजींच्या बद्दलचा परमादर पदोपदीं व्यक्त होतो. आणि गु० देवधरांचें चरित्रहि तसेंच अद्भुतरम्य असल्यानें वाचकांचें अंतःकरण केव्हां करूणरसानें सद्गदीत होतें तर केव्हां आनंदानें, कौतुकानें उल्हसितहि होते. एकनिष्ठशिष्य, अतिशय बुद्धिमान विद्यार्थि, विद्यार्थ्यांवर पुत्रांहूनहि अधिक प्रेम करून त्यांना पूर्ण विद्यादान करणारा गुरू, " दक्षस्तीर्थात्ति-शास्त्रार्थी दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् " या वचनाप्रमाणें तंतोतंत असणारा निस्पृह वैद्य, देशकालपात्र पाहून दान करणारा दानशूर, आदर्शभूत संसार थाटणारा गृहस्थाश्रमी, या सर्व दृष्टीनीं गु० देवधरांचें चरित्र अष्टपैलू हिऱ्या-

प्रमाणें मोठें खुलून दिसतें. असा चरित्रनायक व माझे मित्र वामनशास्त्री दातार यांच्यासारखा लेखक मिळाल्यावर चरित्रग्रंथ विविधवृत्तींच्या अलंकारांनीं सजला जावा यांत नवल तें काय असणार ?

चरित्रलेखकाचा हेतू हें चरित्र लिहून गुरूपूजन करण्याचा तर आहेच पण ज्या कालखंडांत ही विद्वत्परंपरा चालत आली त्या काळांतील आयुर्वेदाचा थोडासा तरी इतिहास त्यांत उमटावा हाहि त्यांतला अंतस्थ हेतू आहे. नाथसंप्रदायांतील मत्स्येंद्रनाथांना रिझवण्याचें निमित्त करून मृदंग वाजवणाऱ्या गोरखनाथांचा जसा अन्य हेतू होता तसाच माझ्या मित्राचा हा अंतस्थ हेतू ही गुरुशिष्य-परंपरा सतत पण प्रभावितेनें चालविली जावी हें सूचित करण्याचा आहे. या एक शतकांतली आयुर्वेदाची शिक्षणपद्धति देशकालवर्तमानाला साजेशी नाहीं, तिच्यांत सुधारणा व्हावयास हवी, व तो या परंपरेंत तयार झालेल्या लोकांनींच करावयास पाहिजे हें त्यांनीं ठिकठिकाणीं दिग्दर्शित केलें आहे. गुरुवर्यांचें पुण्यचरित्र आयुर्वेदाच्या शिक्षणपद्धतींत सुधारणा करूं इच्छिणाऱ्यां आयुर्वेद सेवकांना अंशतः तरी मार्गदर्शी होईल अशी खात्री वाटते. प्रतिकूल कालांत व फारसें शिक्षण नसतांहि कै० गोपाळराव बिवलकरांसारखे व्यवहारकुशल वैद्य ज्या विद्येच्या अंशानेंहि होऊं शकतात त्या आयुर्विद्येचें यथासांग शिक्षण झाल्यास व राजाश्रय मिळाल्यास तीच विद्या आहे यापेक्षां सहस्त्रपटीनें अधिक प्रभावशाली होईल यांत शंका नाहीं. गुरुवर्य देवधरांच्या चरित्र प्रकाशनानें हें इष्ट कार्य अंशतः तरी सिद्धीस जाईल अशी आशा वाटते. त्यांच्या शिष्यपरंपरेपैकीं चरित्रलेखक दातारशास्त्री यांनीं नासिक येथें भरलेल्या वैद्यसंमेलनापासून तों तहत नुक-त्याच काशीस हिंदू विश्वविद्यालयांत भरलेल्या व बहुतांशीं यशस्वी झालेल्या पंचमहाभूत व त्रिदोष परिषदेपर्यंत तें कार्य नेटानें व एकनिष्ठेनें चालवलें आहे. सुदैवाने माझ्या मित्राप्रमाणेंच माझे दुसरे मित्र आयुर्वेदाचार्य नानलशास्त्री व डॉ० लागू यांनीं पुण्यास, वैद्यपंचानन गुणे यांनी अहमदनगरास, डॉ० पोपट प्रभुराम व वैद्य गुर्जर यांनीं मुंबईस, श्रीमंत पुराणीक यांनीं पनवेलीस, डॉ० आगाशे वगैरे मंडळींनीं साताऱ्यास, श्री० वल्लभदास मुरलीधरदास यांच्या आश्रयानें मी येवल्यास, वैद्यभूषण हिर्लेकर यांनीं उमरा-

वतीस, व इतर वैद्यडॉक्टरांनीं अनेक ठिकाणीं हा आयुर्वेदाचा नंदादीप तेवत ठेवला आहे. या प्रयत्नांना अंशतः तरी यश मिळाले हें पाहण्याचें भाग्य गुरुवर्यांना लाभलें आहे. या प्रयत्नांस अधिक यश आलेलें पाहण्यास परमेश्वर गु० देवधरांना उदंड आयुरारोग्य देवो व त्यांच्या हातून आयुर्वेदार्चा व त्यामुळें जनतेची अधिकाधिक सेवा घडो हीच त्या जगन्नियंत्या परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे.

माझे मित्रश्रेष्ठ दातारशास्त्री यांनीं ही गुरूपूजनाची संधि आकस्मिक आणून दिली याबद्दल त्यांचे आभार मानून ही अल्पशी प्रस्तावना पुरी करतो.

दत्तजयंती, मार्गशीर्ष शु॥ १५, येवलें } विष्णु महादेव भट.

निवेदन.

गुरुवर्यांच्या चरित्र लेखनाचें कार्य त्यांच्या शिष्य वृंदानीं प्रेमानें व एकमतानें मजकडे दिल्यानें गुरुसेवा करण्याचा अत्यंत महत्वाचा व पवित्र योग लाभला, व ही अल्पस्वल्प सेवा गुरुचरणीं सादर करता आली याबद्दल आमच्या सर्व गुरुबंधूंचा मी अत्यंत नम्रपणानें आभारी आहे. या चरित्र लेखनांत जें कांहीं वैगुण्य असेल तें माझ्या असमर्थतेचें द्योतक होय. मिळालेल्या माहिती वरून चरित्र लिहिण्याचा मी यथाशक्ति प्रयत्न केला आहे.

तसेंच हें चरित्र लिहीत असतांना जे जे विचार प्रदर्शित केलें आहेत त्या संबंधीची सर्व तऱ्हेची जबाबदारी वैयक्तिक माझेवर आहे. चरित्रांतील सर्वोत्कृष्ट भाग हा गुरुवर्यांच्या पुण्याचरणाचा व त्यांच्या शिष्यवृंदाच्या निर्मल चारित्र्याचाच परिणाम होय.

या चरित्रलेखनाचें कामीं रा० रा० केशव गोपाळ दाते सहसंपादक लोकसत्ता, श्री. दत्तात्रय धोंडो पुराणीक व चि० रामचंद्र शंकर महाजन यांचें सहाय्य झालें हें येथें नमूद करणें मी माझें कर्तव्य समजतो.

प्रस्तावना लेखक मित्रवर्य डॉ० विष्णु महादेव भट, भूमिकाकार प्रो० परशराम लक्ष्मण वैद्य व सत्कार मंडळाचे मंत्रिद्वय श्री० त्र्यंबकशास्त्री दाते व श्री० सदाशिवशास्त्री लवाटे यांच्या सहाय्यानें चरित्र-लेखनाची पूर्ती झाली आहे तेव्हां आभार-प्रदर्शनांत त्यांचीं नांवे उल्लेखिणें आवश्यच्च आहे.

या चरित्र ग्रंथांतील सर्व ब्लॉक श्री० वडनेरे ब्रदर्स फोटो झिंको ब्लॉक मेकर्स नासिक रोड यांनी तयार केले आहेत. ब्लॉक्स वेळेवर व शक्य तों उत्तम करण्याचे त्यांनी परिश्रम घेतले याबद्दल मी त्यांचाही आभारी आहे.

माझे परममित्र वैद्यरत्न विष्णुशास्त्री केळकर यांनीं आपल्या लोकसत्ता छापखान्यांत सदर पुस्तक छापण्याची जबाबदारी स्वीकारून पुस्तक सुंदर व वक्तशीर छापून दिलें याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

सर्व शिष्यवृंदानी आपापली माहिती पुरविली याबद्दल त्यांचे पुनः मी आभार मानतो.

वैद्य वामन केशवशास्त्री दातार

भूमिका.

गुरुवर्य तीर्थरूप कृष्णशास्त्री देवधर वैद्य यांच्या गेल्या पाउणशें वर्षांच्या आयुष्याचें आणि पन्नास पंचावन वर्षांच्या कामगिरीचें सिंहावलोकन त्यांचा शिष्यवर्गाकडून आज प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे. यांत नुसत्या गुरुभक्तीपेक्षां अधिक खोल अर्थ आहे. ती० शास्त्रीबुवांच्या शिष्यांची संख्या सुमारें ४० वर आहे. यापेक्षां जास्त शिष्य-संख्या असलेले गुरु पुष्कळ असतील, पण आपल्या उज्वल चारित्र्याचा ठसा प्रत्येक शिष्यावर ठेवून, त्यास आयुष्यांत प्रामाणिक आणि स्वतंत्र जीवनाचा मार्ग दाखवून, आणि असें करण्यांत पदरचे पैसे घालवून, विद्या देणारे गुरु क्वचितच आढळतील. ती० शास्त्रीबुवांच्या आयुष्याचें ध्येय कोणास आकुंचित वाटेल–पण उत्तम आणि आदर्श भूत नागरिक होण्यास लोकोत्तर ध्येयापेक्षां सर्व साधारण व्यक्तींच्या आटोक्यांत असणारें लौकिक ध्येयच जास्ती उपयोगी पडतें; तें ध्येय म्हणजे जन्मतः दरिद्री असलेल्या मनुष्यास सुद्धां बुद्धीच्या व उद्योगाच्या जोरावर स्वतंत्र जीवनाचा मार्ग काढतां आला पाहिजे, नंतर त्यानें आपली दानत संभाळली पाहिजे, चारित्र्य संशयातीत शुद्ध ठेवलें पाहिजे, आणि हेंच ध्येय पुढील पिढींत उतरविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ती० शास्त्रीबुवांच्या चरित्राचा विचार केला तर त्यांनीं हें ध्येय आपल्या विद्यार्थ्यांपुढें सतत ५२।५३ वर्षें टेविलें आहे; स्वतःही तें आचरणांत आणिलें आहे.

माझी आणि ती० शास्त्रीबुवांची पहिली भेट सन १९०६ सालच्या मार्च महिन्यांत झाली. सांगलीच्या व्याकरणशाळेंत कौमुदीचें अध्ययन संपवून मी सन १९०५ च्या सप्टेंबरमध्यें माझे सांगलीचे दोघे सहाध्यायी मित्रवर्य रामभाऊ शेवडे व ग्रामबंधु मित्रवर्य नारायणशास्त्री कोनकर यांसह कोल्हापूरचे कै० गुरुवर्य हणमंतशास्त्री पाध्ये यांचेजवळ वैद्यकाचा अभ्यास करण्यासाठीं गेलों. पण सुमारें १५।२० दिवसांतच तेथें प्लेगचा उपद्रव सुरू झाला. आम्हां तिघांपैकीं मि० रामभाऊ शेवडे यांना प्लेगचा ताप आला.

गांवात कोणी आम्हास आपल्या घरीं राहूं देईना, म्हणून त्यांस शेवटीं प्लेग हॉस्पिटल मध्यें पोंचवावें लागलें; पण त्यांची आयुष्याची दोरी बळकट म्हणून म्हणा, किंवा आम्हा मित्रांच्या शुश्रूषेस यश द्यावयाचें होतें म्हणून म्हणा, कारण हॉस्पिटलमध्यें आह्मांस रोग्याजवळ शुश्रूषेस राहण्याची विशेष परवानगी मिळाली होती. रामभाऊ दहा बारा दिवसांत बरे झाले. त्यांस घरीं पोंचविल्यानंतर मी पुन्हा घरीं येऊन बसलों. पण शिकण्याची उत्कट इच्छा असल्यामुळें, आणि इंदूर येथील सरकारी संस्कृत पाठशाळेंत वैद्यक शिकण्याची सोय आहे अशी बातमी लागल्यामुळें थोडेच दिवसांत तेथें जाऊन कै० गु० चिंतामणशास्त्री खरे यांचेजवळ शिकण्यास सुरवात केली. मित्रवर्य हरीभाऊ पराडकर हे तेथें माझे सहाध्यायी होते. पण तेथेंही थोडेच दिवसांत प्लेगचा प्रादुर्भाव होऊन पाठशाळेंतील एका विद्यार्थ्याचा त्यानें बळी घेतल्यामुळें मला इंदूरही सोडावें लागलें. पण गु० चिंतामणशास्त्री यांनीं घरीं परत न जातां नाशकास आपले गुरु कृष्णशास्त्री देवधर यांचेकडे जाण्यास सांगितलें, त्यामुळें मी नाशकास आलों. गुरुवर्य शास्त्रीबुवांची मी गांठ घेतली, व शिकण्यासाठीं तेथें राहण्याची इच्छाही दर्शविली. पण नाशकांतही प्लेग असल्याने त्यांनीं मला पुन्हा दोन महिन्यांनी येण्यास सांगितले व प्लेग संपताच येण्याबद्दल त्यांनी मला पत्राने कळविलेंही. त्या प्रमाणें मी सन १९०६ च्या मे महिन्यांत नाशकास दाखल होऊन अभ्यासास सुरवात केली. थोडयाच अवधींत सांगली-कोल्हापूरचे माझे सहाध्यायी मि० रामभाऊ शेवडे व इंदूरचे सहाध्यायी मि० हरीभाऊ पराडकर हेही नाशकास आले, आणि आम्हा त्रिवर्गाचा अभ्यास जोरानें सुरू झाला.

वर प्रमाणें ती० शास्त्रीबुवांच्या घरीं आल्यापासून तो सन १९१० जून मध्यें पुण्यास इंग्रजी शिक्षणासाठीं येईपर्यंत मी त्यांच्याच घरीं राहात असें व जेवत असें. मधुकरी वृत्तीने राहण्याची तयारी व पूर्वाभ्यास असतांही ती० शास्त्रीबुवांनीं मला मधुकरी मागूं दिली नाहीं किंवा शागीर्दवृत्तीनेंही वागूं दिलें नाहीं. तेव्हांपासून त्यांनीं मजवर आपल्या पुत्रांना सुद्धां हेवा वाटावा इतक्या तन्हेनें प्रेम केले, आणि तसेंच प्रेम ते आज तागायत मजवर करीत आले आहेत. माझ्या समजुतीप्रमाणें ती० शास्त्रीबुवांचा प्रत्येक शिष्य त्यांविषयीं असेंच आपणाशीं म्हणत असेल.

माझे सहाध्यायी मि० शेवडे आणि पराडकर यांबरोबर आमचा अभ्यास उत्तम रीतीनें चालला होता. सन १९०८ सालीं आम्ही तिघेही पुण्याच्या वेदशास्त्रोत्तेजक सभेच्या वैद्यक विषयाच्या पहिल्या यत्तेस परीक्षेस बसून ती० शास्त्रीबुवांचे परीक्षक डॉ० गर्दे यांच्या हातून लेखी व तोंडी परीक्षांत उत्तम रीतीनें पासही झालों. या पूर्वीच्या २५ वर्षांत म्हणजे ती० शास्त्रीबुवांनीं पुण्यास परीक्षा दिल्यानंतर वैद्यकांत कोणीच परीक्षेस आला नव्हता, व आतांही पूर्वीच्या परीक्ष्याचेच शिष्य परीक्षेस आल्यामुळें त्यावेळचे सभेचे चिटणीस रा० नारायण दासो बनहट्टी यांनीं सभेच्या वृत्तांतांत ती० शास्त्रीबुवांचा आणि आम्हा तिघांचाही गौरवपूर्वक उल्लेख केला होता. नंतर १९०९ साली आम्ही तिघेही वैद्यकाच्या दुसऱ्या परीक्षेस बसलों, पण आह्मांपैकीं मि० पराडकर व मी असे दोघेच पास झालों.

या नंतर मि० शेवडे आणि पराडकर यांनीं वैद्यकीचा धंदा सुरू करण्याची तयारी चालविली. मी तिघांत वयाने लहान असल्यामुळें एक प्रकारें धंदा सुरू करण्यास योग्य नव्हतों. म्हणून म्हणा किंवा योगायोगामुळें म्हणा माझ्या मनांत इंग्रजी शिकण्याची इच्छा उत्पन्न झाली, व सुमारें ३।४ महिन्यांत पहिल्या तीन यत्तांस लागणाऱ्या इंग्रजीची तयारी करून ती० शास्त्रीबुवांच्याच घरीं येऊन व राहून नाशिक हायस्कूल मध्यें, सन १९०९ नवंबर मध्यें इंग्रजी चौथ्या यत्तेंत दाखल झालों. पुढील जूनमध्यें ती शास्त्रीबुवांचे परम मित्र कै० प्रो० नानासाहेब पानसे यांच्या उत्तेजनानें न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणें, या शाळेंत पांचव्या यत्तेंत बसलों. वैद्यकांत आपली शिष्यपरंपरा निर्माण करून आचार्यऋण फेडण्याचें काम मात्र मजकडून झालें नाहीं, पण ती० शास्त्रीबुवांनीं मात्र मजवर या नंतरही पूर्वी इतकेंच प्रेम करून माझ्या प्रत्येक अडचणीच्या वेळीं अपत्यनिर्विशेष मदत केली, येवढेंच नव्हे, तर मी मेडिकल कॉलेजांत गेल्यास तेथील अवाढव्य खर्च करण्याचीही तयारी त्यांनीं दर्शविली होती. पण माझ्या मनानें असें घेतलें कीं, ती० शास्त्रीबुवा मजवर आपल्या मुलांपेक्षांही जास्त खर्च करीत आहेत, हें बरोबर नाहीं, मजवर खर्च करावयाचा पैसा यापुढें त्यांनी आपल्या मुलांच्या विद्येकरितांच ठेविला पाहिजे.

ती० शास्त्रीबुवांना आपल्या लहानपणीं किती अडचणींत व कष्टांत

दिवस काढावे लागले होते ही हकीकत चरित्र ग्रंथांत आलीच आहे. सामान्य मनुष्य जन्मतः दरिद्री असून पुढें श्रीमंत झाला तर पूर्ववृत्त विसरतो, असामान्य मनुष्य त्या दिवसांची आठवण ठेवून अडचणींत असलेल्या लोकांना शक्त्यनुसार मदत करितो, अशा असामान्य मनुष्यांपैकींच एक ती० शास्त्रीबुवा आहेत. त्यांनीं शिष्य म्हणून स्वीकारलेल्या विद्यार्थ्यांस तशा अडचणी त्यांनीं येऊं दिल्या नाहींत येवढेंच नव्हे, तर परमगुरु के० तरटेशास्त्री यांनीं ज्या ज्या बाबतींत ती० शास्त्रीबुवांना मदत केली होती त्या प्रत्येक बाबतींत यांनींही आपल्या शिष्यांस मदत केली इतके सांगितलें म्हणजे या मुद्याचा विस्तार करण्याचें कारण नाहीं.

ती० शास्त्रीबुवांचा मित्रपरिवार मोठा आणि विविध आहे. नव्या जुन्या मतांचे लोकही यांत असत. ती० शास्त्रीबुवांच्या सर्वच मतांशीं जुळणारी त्यांची वागणूक नसे, पण यामुळें त्यांच्या स्नेहसंबंधास मात्र कधींही बाध आला नाहीं, याचें मुख्य कारण म्हणजे ती० शास्त्रीबुवांची परमतसहिष्णुता हेंच होय. दुर्वृत्त माणसाच्या सोंवळ्यापेक्षां सुवृत्ताचें ओवळें त्यांस आवडतें. बडबडीपेक्षां कृतीकडे त्यांचें लक्ष असतें. अशक्य गोष्टीपेक्षां शक्य गोष्टी करण्याबद्दल त्यांचा उपदेश असतो.

ती० शास्त्रीबुवांच्या शिष्यांच्या सर्व आठवणी संगृहीत करणें हा या चरित्र-ग्रंथाचा मुख्य हेतु नाहीं, तर चरित्र नायकाच्या आयुष्याचें चित्र यथातथ्य रेखाटणें हा आहे, म्हणून माझ्या भूमिकेनें मी यापेक्षां जास्त जागा अडवीत नाहीं. ती० शास्त्रीबुवांविषयीं त्यांच्या शिष्यवर्गास काय वाटतें हें थोडक्यांत दर्शित करणें हें या भूमिकेचें मुख्य प्रयोजन आहे. ती० शास्त्रीबुवांनीं आपल्या शिष्यवर्गाला लौकिक आणि लोकोत्तर अशीं दोन्ही प्रकारचीं ऋणें दिलीं आहेत, त्या पैकीं लौकिक ऋण जरी शिष्यवर्गानें पूर्णांशानें फेडलें तरी लोकोत्तर ऋण फेडण्यापेक्षां तें सदैव मस्तकीं धारण करणें यांतच या शिष्यवर्गास भूषण वाटतें हे सांगण्यासाठीं मी ही शिष्यवर्गाची भूमिका लिहिली आहे.

वाडिया कॉलेज, पुणें
ता. १।१२।३५

परशराम लक्ष्मण वैद्य

भाग पहिला.

वैद्यक घराणीं व गु. तरटेशास्त्री

७२५२

प्रकरण १ लें

ग्रंथ भांडार
स्थळ क्रम
सं. चरित्र चरित्र
ता. 2e/03/3८
ठा गं.

(Public Library)
५२५२
12

उपोद्घात.

अवाढव्य विश्वाचा प्रसार अगम्य व अतर्क्य. या विश्वाच्या पसाऱ्यांत या पृथ्वीमातेचें स्थान राईएवढें गणलें जातें. त्या राईएवढ्या पृथ्वीच्या पोटांत एका मनुष्यप्राण्याचें जीवन तें किती मोठें असणार? व त्या जीवनलेखनाचा परिणाम व उपयोग कोणावर व किती होणार? अखंड दंडायमान कालाच्या अप्रतिहत गतीमध्यें कोणच्या भूत-वर्तमानभविष्य अशा गत्यंशाच्या स्पंदनांत या जीवनाचें स्पंदन उमटून दिसणार? कारण या कालाच्या सतत स्पंदनाचें भव्य व विराट स्वरूप किती भयानक, किती आश्चर्यकारक आणि बुद्धिच्या मर्यादेपलिकडचे आहे याचा विचार केला असतां सतत व सारख्या वेगानें प्रवाहित होणाऱ्या या कालचक्रांत एकच काय पण अनंत विश्वाची गती व आगती जेथें सुरू आहे व या गतागतांचा जेथें उल्लेखही सांपडणार नाहीं व ज्याच्या परिणामाची कल्पनाही होऊ शकत नाहीं त्या काला-च्या सर्व विश्ववेष्टित प्रवाहांत एका मनुष्यप्राण्याचें जीवन तें काय असणार? केवढें असणार? व कालाच्या कोणत्या अंशाच्या मर्यादेंत कोणत्या फलकावर किती उमटणार? क्रीडाकौतुक परमेश्वराच्या विश्व-कंदुक क्रीडेंत मनुष्यप्राण्यांचा पार काय लागणार? या कंदुकाच्या चाल् असलेल्या टप्प्यांपेकींच एखाद्या टप्प्याचा एखादा क्षुद्रांश म्हणजेच मनुष्याचें जीवन असणें शक्य आहे; तर मग त्याची गणना ती काय करावयाची, व कशी ध्यानांत आणावयाची? 'प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति' 'कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः' या वाक्याप्रमाणें सर्व विश्वां-

तील सृष्ट प्राण्यांच्या प्रत्येक श्वासनिश्वासाचें चेष्टितच जेथें परतंत्र, पर-प्रवर्तित चालू आहे तेथें अशा श्वासनिश्वासांची मोजदाद करून त्याचें वर्णन करण्यांत काय फायदा? आणि इतकेही वाजूस सारून आपण एखाद्या मनुष्यप्राण्याचा जीवनांश चित्रित केलाच तर सर्वकष विस्मृतीचा बोळा त्यावरून फिरून फलक पुन्हां कोराचाकोरा राहतोचना? मग जीवनचरित्र चित्रित कशासाठीं करावयाचें असे निराशाग्रस्त व अंधकाराच्या घनदाट प्रदेशांत नेऊन सोडणारे विचार उत्पन्न होतात व प्रयत्नांचें वैयर्थ्य सत्यस्वरुप धारण करतें.

चरित्रलेखनाची उपयुक्तता

याही मोठ्या अगम्य अशा अनेक विश्वांच्या वा गोलांच्या अवाढव्य फापट पसाऱ्यांतही अत्यंत क्षुद्रांश अशा मनुष्यप्राण्यास स्वतःला परप्रेरित का असेना पण स्पंदत राहावे लागतेचना? विश्व-कंदुकांतील अगणनीय व अलक्षित क्षुद्राहून क्षुद्र अशा अंशाला त्या स्पंदनोत्पन्न गतींत समाविष्ट होऊन कंदुकाची स्पंदन-गति पूर्णांशानें पूरित करण्याचें कार्य अनिर्वाहपक्षानें का होईना करावेंच लागतेनां? अखंड दंडायमान कालालाही पलेंविपलें या क्षुद्रांशानेंच परिगणित आणि त्याच्याचमुळें अखंडित असें व्हावें लागतेंचना? त्या अंशाला सोडून कालाचेंही सातत्य व अखंडत्व असूं शकत नाहीं. सहस्ररश्मी भगवान् सूर्यनारायणाच्या, अनंतकोटि किरणांपैकीं प्रत्येकाला प्रकाशित व दूरोत्सारित व्हावेंच लागतें व त्यामुळेंच त्यालाही सहस्र-रश्मी ही संज्ञा पूर्णत्वानें प्राप्त होते. अर्थात् अपरिमित संख्येंत एकाचेंही महत्व वाटत नाहीं पण त्याचें असलेलें महत्व जाणवल्या-शिवाय व मान्य केल्याशिवाय भागत नाहीं. कारण अपरिमित तत्वाच्या प्रारंभच परिमिततेच्या कल्पनासापेक्षावर व परिमित अशा एकं या संख्येवरच प्रारंभित व गृहीत धरावाच लागतो. इतकें महत्व एकंलाही आहेच. या विचारसरणीनें एका मनुष्यप्राण्याचें जीवनस्पदनाचेंही महत्व नाहीं, असें म्हणतां येणार नाहीं.

चेंडुफळीच्या खेळांत चेंडूला मिळणाऱ्या अनेक धक्क्यांत जसे कांहीं विशिष्ट मर्यादेपर्यंत किंवा त्या मर्यादेपेक्षांही विशिष्ट दिशेनें

मिळणाऱ्या व आपल्या मिळालेल्या गतीच्यो वेगांत दुसऱ्याचा प्रतिरोध न जुमानणाऱ्या धक्क्यालाही, खेळाच्या यशापयशाचें व जनतेच्या हर्षोत्पादनाचें जनकत्व व महत्व लाभतें. तसेंच सहस्रावधि मनुष्यप्राण्यांपैकीं ज्याचें विश्वस्पंदनांतील स्वतःचें स्पंदन सर्वातिशायी, अनेकातिशायी, सामान्यातिशायी असें असूं शकतें त्याच्या स्पंदनालाही त्या त्या दृष्टीनें महत्व आहेच. याच दृष्टीनें आपल्यामध्यें पूर्णावतार, अंशावतार व अवतार या कल्पनांचा उद्भव होऊन, " यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं ममतेजोंशसंभवम् ॥ " या सामान्यातिशायी तेजोंशसंभवाच्या कल्पनेचा उगम झाला आहे व ह्याच कल्पनेवर विश्वसित होऊनच मनुष्यप्राण्याच्या जीवनाव्यतिरिक्तही, सर्व जड किंवा चेतन सृष्टींतही या सामान्यातिशायित्वाचें- ' मासानां मार्गशीर्षोहं ' इत्यादि वाक्यांनीं श्रीभगवंतानें आपणच तीं तीं आहोंत असें उल्लेखून महत्व वर्णित केलें आहे. तर मग मनुष्याचें जीवनस्पंदन किती महत्वाचें असूं शकेल किंवा किती महत्वाचें असावें किंवा आहे; हें त्यावरून समजून येईल. या एका आधारावरूनच विभूतिमान् मनुष्याच्या चरित्रलेखनाचें समर्थन करतां येईल.

गुरुवर्यांच्या चरित्रलेखनाचा हेतु.

हा आधार घेऊनच आम्ही आमच्या गुरुवर्यांचें चरित्र व त्यांची विशिष्ट कार्यपरंपरा यांचें वर्णन यापुढें करण्याचें योजिलें आहे. वर उल्लेखित केलेल्या सामान्यातिशायी या सदरांत जरी आमच्या गुरुदेवांचा समावेश झाला असला तरी तो अतिशायित्वानें युक्त असल्यानें व " तत्तस्य किमपिद्रव्यं योहि यस्य प्रियोजनः " या कव्युक्तीनें आमचे गुरुदेव हें आमचे किमपि (अनिर्वचनीय) असें द्रव्य असल्यानें व द्रव्याला कांहीं किंमतही असतेच म्हणून त्या किंमतीचें स्वरुप आम्ही जगापुढें मांडण्याचा प्रयत्न करणें हें वावगें तर होणार नाहींच, उलट वस्तुशून्याच्या पारखी असलेल्या अशा मानवी जगांत ती किंमत पटवून देण्याचें महत्श्रेय आम्हांस मिळणार आहे. व आमच्या गुरुदेवांच्या चरित्रवर्णनानें एका विशिष्ट शास्त्रपरंपरेच्या जीवनप्रवाहाचें दर्शनही समाजास करून देतां येणार आहे.

आयुर्वेदाच्या इतिहासाची आवश्यकता.

आयुर्वेद किंवा आर्यवैद्यक या विशिष्ट शास्त्राचा इतिहास इतर शास्त्रांच्या इतिहासाप्रमाणेंच आपल्या देशांत लुप्तप्रायच आहे. शास्त्रांनाही इतिहास असतो किंवा असा इतिहास असणें त्या त्या शास्त्रांच्या जीवनास अथवा प्रगतीस अवश्य आहे ही कल्पनाच अद्यापि आपणामध्यें प्रामुख्यानें उद्भूत झालेली नाहीं असें म्हणावें लागतें. इतिहासाची सामान्य कल्पना, लढाया, राज्यांची उलथापालथ, व ती करणारे वीर पुरुष, किंवा राजकारणी यांचें संकलित वृत्त म्हणजे तेवढा इतिहास येवढीच असल्याचें आढळून येते. परंतु ही कल्पना अत्यंत संकुचित होय. इतिहासांत मानवी जीवनाच्या विकासाचें जें जें अंग असूं शकेल त्या त्या प्रत्येक अंगाचा समावेश झाला पाहिजे. अशा सर्व अंगांचें अद्ययावत् स्वरूप ज्यामध्यें समाविष्ट होत असेल तोच खरा इतिहास होय. अर्थात् सर्व शास्त्रें, कला, उद्योगधंदे, समाजाच्या विशिष्ट, धार्मिक, नैतिक, शैक्षणिक, शारीरिक, बौद्धिक, आर्थिक, आयुष्यिक, तैजसिक, साहसिक अशा सर्व घडामोडींना व त्या घडवून आणणाऱ्या व्यक्तींनां इतिहासांत स्थान पाहिजे. इतिहासमंदिरांत, या सर्वांच्या राहण्याची सोय निरनिराळ्या दालनांत झालीच पाहिजे व तीं सर्व दालनें, जागतीं व जिवंत पाहिजेत; तरच तें भव्य असें इतिहास-मंदीर खुलून व बोलून उठेल आणि राष्ट्राच्या अभ्युदयास साधनीभूत होईल. यादृष्टीनें आयुर्वेदाचा इतिहास लिहिला गेला पाहिजे. असा इतिहास लिहिण्यास फार परिश्रम करावे लागतील व त्याला अनेक साधनांची आवश्यकता असून तें कार्य तडीस नेण्यास कालाच्याही अवकाशाची जरूरी आहे. तें इतिहासलेखनाचें कार्य कोणी करील तें करो. आयुर्वेदाच्या इतिहासाच्या एका कालखंडांतील, निदान प्रकरणवजा तरी कांहीं लिहीलें जावें येवढाच उद्देश या पुस्तकाचा आहे.

आयुर्वेदाचा पडता काल.

हा कालखंड म्हणजे गेलीं सुमारें १०० वर्षें होत. आयुर्वेदाच्या सर्वतोपरी पडता काल जर कोणता असेल, तर तो हाच होय. अशाहि सर्वस्वी पडत्या कालांत ज्यांनीं आयुर्वेदाची जोपासना करून

त्याला जीवंत ठेवलें व त्याच्या अभ्युदयाची आशा धरली व प्रयत्न केले, त्यांची थोरवी काय वर्णावी ? गाढ अंधारांत प्रकाशाचा एक अंधुक किरण दृष्टीस पडणें जितकें महत्वाचें, मार्गदर्शक व आनंद-दायक असतें, तसाच हा प्रयत्न आहे. स्वराज्यवैभव रसातळास पोंच-लेलें, पराक्रम नष्ट झालेला, संपत्तीला ओहटी लागलेली, श्रीमंत सरदार दरकदार घराणीं उध्वस्त झालेलीं, पोशिंदे नाहींसे झालेले, पाश्चात्यांच्या सत्तेनें सर्वत्र नवीन अम्मल बसविलेला, सर्वांच्या वृत्ती भयचकित, हताश व गांगरून गेलेल्या, सर्व जें कांहीं पूर्वी होतें तें नाहींसें होऊन डोळ्यास जें कधीं पाहिलें नव्हतें तें दिसूं लागलेलें, अशा स्थितींत कोण कोणाची पूसतपास करतो ? रोजच्या जीवनाची जेथें पंचाईत तेथें शास्त्रांची कोण फिकीर करतो ? असा तो बिकट काल होता. अशाही दुर्घट परिस्थितींत ज्यांनीं शास्त्रसेवा करून आपलें सत्व रक्षण केलें व आयुर्वेद जिवंत ठेवला, शास्त्रें जिवंत ठेवलीं व तींही स्वतःचे जबाबदारीवर कष्ट करून ठेवलीं त्यांचें महत्व काय कमी आहे ? आयुर्वेदाची सेवा ज्यांनीं पडत्या कालांत अविश्रांत केली त्या पुण्यश्लोकांचें वर्णन करण्याचें भाग्य आम्हाला या प्रसंगानें लाभलें त्याबद्दल खरोखर धन्यता वाटत आहे. आमच्या गुरुदेवांचें चरित्र या कालखंडाच्या आयुर्वेदीय इतिहासानें निगडित झालेलें आहे आणि या चरित्राचें मिषानें हा इतिहासही थोडाफार लिहिला जावा, हाही उद्देश मनांत धरून हा उपक्रम करण्याचें योजिलें आहे.

वैद्यकाची जागती परंपरा.

नाशकास वैद्यपरंपरा सारखी जिवंत ठेवण्याचें व ती दिवसें-दिवस वाढीस लावावयाच्या महत्वाच्या कार्याचें बीजारोपण महनीय परमपूज्य पंडीत वैद्यराज के० गणेशशास्त्री तरटे यांनीं प्रथम केलें. त्यांचे अगोदर आर्यवैद्यकाची जागती परंपरा नाशकास आढळून येत नाहीं. त्यावेळीं नाशकास विद्वान् व पढिक वैद्य कोणीच नव्हतें असें नाहीं; तथापि आयुर्वेदाच्या पद्धतशीर पठनपाठनाचा सारखा उपक्रम ठेऊन, तीच परिपाठी सारखी कायम ठेवण्याचें महत्वाचें कार्य के० गणेशशास्त्री तरटे यांनींच केलें यांत मुळींच शंका नाहीं.

प्रकरण २ रें.

कांहीं वैद्यक घराणीं.

वैद्य उमाशंकरभाई.

कै० तरटेशास्त्री नाशकास येऊन स्थाईक होईपावेतोंच्या कालांत कांहीं नामांकित विद्वान् वैद्य नाशकास होते. त्यांमध्यें गुजराथी वैद्य उमाशंकरभाई हेच प्रमुख होते. कै० उमाशंकरभाईविषयीं जी सर्व-साधारण त्रोठक माहिती आम्हांस मिळाली ती देत आहों. रा० रा० कै० उमाशंकरभाई हे गुजराथी ब्राह्मण शुक्ल यजुर्वेदीय कंडोलिया. यांचें गोत्र 'बंधुरस' होय. हे काठेवाडांतून इकडे आले व नासिक येथें स्थाईक झाले. फार नामांकित विद्वान् व अधीत वैद्य अशी यांची ख्याती होती. यांनां आपल्या यशस्वी धंद्यामुळें नासिक तालु-क्यांतील लहित व सिरसाट गांवीं दोन इनाम जमिनी मिळाल्या असून त्या अद्याप त्यांच्या वंशजांकडे आहेत. यांना नासिक येथें गंगेवर क्षेत्रोपाध्यायाची वृत्तीही दिक्षित उपनांवाच्या गृहस्थास रोग-मुक्त केल्यामुळें मिळाली, तीही त्यांचे वंशजाकडे चालू आहे. तसेंच एका कष्टसाध्य रोग्यास बरें केल्यामुळें त्याचेकडून श्रीकाळेरामास एक मोठी देणगी, यांनीं देवविली; असा यांचा लौकिक ऐकूं येत आहे. इतकें हे नामांकित वैद्य होऊनही, त्यांचें घराण्यांत मात्र ती परंपरा राहिली नाहीं.

चांदोरकर घराणें.

त्यांचे शिष्य मोरेश्वर उर्फ बापूजी सदाशिव चांदोरकर यांचेकडेस ती गेली. या घराण्यांत मात्र ही परंपरा अद्याप चालूं आहे. यांचे चिरंजीव चिंतामण मोरेश्वर हेही वैद्यच होते. त्यांचे चिरंजीव रा० रा०

स्थळ दर्शन
दि.....
ता.....

सिताराम चिंतामण उर्फ सितारामशास्त्री हेही प्रसिद्ध वैद्य होते. यांचे शिक्षण आपल्या वडिलांजवळच झालें, व कांहीं श्री० रा० रा० गोविंदशास्त्री निरंतर यांचे जवळ झालें. त्यांनीं आपलें कारकीर्दीत धंद्याचा जम फार उत्तम बसविला. आबालवृद्ध गोरगरीबांना सिताराम-शास्त्री यांचा फार उपयोग होत असे. हे वयाचे ५२ व्या वर्षीं प्लेगनें सन १९१२ सालांत वारले. त्यावेळेस त्यांचे पुतणे रा० रा० वामनशास्त्री हे लहान असून इंग्रजी शिकत होते. त्यामुळें परंपरेचें शिक्षण त्यांना मिळाले नाहीं; परंतु वामनशास्त्री यांनीं कै० गणेश-शास्त्री तरटे यांचेजवळ अध्ययन केलें व ही वैद्यराज उमाशंकरभाईंची परंपरा तरटे यांचे परंपरेंत येऊन विलीन झाली. याशिवाय वैद्यकाच्या स्वतंत्र परंपरा म्हणजे पुढें लिहिल्याप्रमाणें कै० गोविंदशास्त्री निरंतर व वैजनाथ लक्ष्मण उर्फ आबाशास्त्री दाते यांच्या होत.

निरंतरांचें घराणें.

कै० गोविंदशास्त्री निरंतर यांचा जन्म शके १७५७ अश्विन शु॥ ९ रोजीं नासिक येथें झाला. यांचें शिक्षण कांहीं नासिक येथें व कांहीं ग्वाल्हेर येथें झाले. यांस प्राचीन शास्त्रांच्या पोथ्या जमविण्याचा अत्यंत नाद असे. यांनी अत्यंत श्रम करून अनेक शास्त्रां-च्या पोथ्या मिळविल्या. डॉ० भांडारकर, निर्णयसागर, आनंदाश्रम वगैरे ठिकाणीं त्या मुद्रित व प्रकाशित करण्याकरतां म्हणून नेहमीं यांचेकडून जात असत. त्यामुळें यांचें नांव फार प्रसिद्धीस आलें. हे शके १८०५ सालीं वारले. यांचे पश्चात् यांचे चिरंजीव सखारामशास्त्री हे वैद्यक-शास्त्राचें अध्ययन करून धंदा करीत असत. हे कै० गणेशशास्त्री तरटे यांचे शिष्य कै० मनोहरमामा देव यांचेजवळ वैद्यकी शिकत असत. यामुळें हीही शाखा पुढें कै० तरटे यांचे शाखेंतच येऊन मिळाली. श्री० सखारामशास्त्री निरंतर यांचा जन्म शके १७८२ सालीं झाला व मृत्यु शके १८२२ साली झाला. वयाच्या ऐन ४० वें वर्षीं हे दिवंगत झाले. यांचेच घराण्यांतील रा० पांडुरंग गणेश निरंतर हे गु० रा० रा० कृष्णशास्त्री यांचेजवळ वैद्यकाचें अध्ययन करून सध्यां धंदा करीत आहेत.

दाते यांचें घराणें.

रा० रा० वैजनाथ लक्ष्मण दाते उर्फ आबाशास्त्री हे मूळचे नाशिकचे रहिवासी असून यांचे वडील कै० रा० रा० वे० शा० सं० लक्ष्मणशास्त्री हे अत्यंत विद्वान् व ग्रंथकारशास्त्री होऊन गेले. यांची प्रगाढ व्युत्पन्न म्हणून नाशकांत प्रसिद्धी होती. यांचे अभिनवरामायण-चंपू व आमोदमंदार हे संस्कृत व गजेंद्रमोक्ष हा मराठी असे ग्रंथ प्रकाशित आहेत. यांना बरेचसे कोश मुखोद्गत असल्यानें यांच्या काव्यांत अनेकार्थी श्लोकांचा फार भरणा आहे व त्यामुळें त्यांचीं काव्यें अत्यंत क्लिष्ट पण अनेकार्थी म्हणून प्रसिद्ध आहेत. रा० रा० आबाशास्त्र्यांचें संस्कृताचें शिक्षण, वडिलांजवळ झालें व वैद्यकाचें शिक्षण गुरुमुख न करतांच त्यांनी स्वतः संपादन केलें. हे धंद्याकरितां मुंबईस गेले तेथें धंदा चांगला चालला परंतु वडिलांचे मागे घरची व्यवस्था व संपादन केलेली, गंगेवरील वृत्ति फार मोठी असल्यानें ते परत नाशकास येऊन धंदा करूं लागले. हे अनुभवी वैद्य म्हणून पुढें प्रख्यातीस आले. यांचा जन्म सन १८३५ सालीं झाला. हे वयाचे ७६ व्या वर्षी इसवी सन १९११ त दिवंगत झाले. यांचे दोन्ही चिरंजीव श्री० आप्पाशास्त्री व श्री० गोपिनाथशा० उर्फ बापूशास्त्री हेही वैद्यकी शिकले होते व धंदा करीत असत. सध्या कै० आबाशास्त्री यांचे नातू वैद्य त्र्यंबकशास्त्री, हे वैद्यकीचा व्यवसाय करीत आहेत. यांचे शिक्षण गु० रा० रा० कृष्णशास्त्री देवधर यांचेजवळच झाले आहे. दाते यांचे घराणें नाशकांत फार नामांकित समजले जात असून श्रीगोदावरीचे क्षेत्रउपाध्याय म्हणून हे प्रख्यात आहे. गावांत कोकणस्थ हिरण्यकेशीयांचे ग्राम म्हणून या घराण्यास पहिला मान मिळत आहे.

बिवलकरांचें प्रसिद्ध घराणें.

नाशकांत त्यावेळेस जें एक मोठें वैद्याकाचें घराणें होतें तें म्हणजे रा० रा० बिवलकर यांचें होय. यांचें घराण्यांतील मूळपुरुष रा० रा० धोंडो नारायण बिवलकर हे प्रथम नाशकास आले. यांचें कोकणांतील गांव पालशेत ता० राजापूर जि० रत्नागिरी हें होय. यांस

कै० आचार्यशास्त्री दाते.

कै० प्राणाचार्य गोपाळराव विचलकर.

भाऊ बिवलकर असेंही नांव असून ते मोठे प्रख्यात होते. यांच्ये चिरंजीव रा० रा० चिंतामणशास्त्री हेही वैद्यकीच करीत. यांचे चिरंजीव 'रामादादा' मोठे अधीत व सिद्धहस्त वैद्य होते, अशी त्यांची अद्यापि लोकांचें तोंडीं ख्याती आहे. यांनींच आपल्याजवळ वैद्यक ग्रंथाचा संग्रह केला व आपली एक स्वतंत्र अनुभविक चिकित्सा पद्धति रूढ केली; यावरून हे मोठें बुद्धिमान् आणि कर्तबगार पुरुष होऊन गेले असें दिसतें. यांस दोन चिरंजीव एक निलकंठ व दुसरे गोपाळ होत. रा० रा० निलकंठराव हे अत्यंत हुषार असून आयुर्वेदाचें त्यांचें अध्ययन वाखाणण्यासारखें होतें, पण ते व्यापाराचे उद्योगांत असल्यानें त्यांनीं वैद्यकीचा धंदा केलाच नाहीं.

रा० रा० रामादादांचें दुसरे चि० रा० गोपाळराव यांचा जन्म सन १८५५ सालीं नासिक येथें झाला. त्यांचें पालनपोषण त्यांचे मातुःश्रीनें केलें. त्यांचें संस्कृत अध्ययन नासिक येथें पाठशाळेंत झालें. वैद्यकीचें अध्ययन कोणाजवळ केलें नाहीं. घरींच कै० रा० रा० रामादादांनीं करून ठेवलेल्या वह्यावरूनच त्यांनीं वैद्यकीचा धंदा सुरूं केला. रा० रा० गोपाळरावकाका बुद्धिनें कुशाग्र असल्यानें लौकरच त्यांनीं आपल्या धंद्यांत चांगला जम बसविला. त्यांना या धंद्यांत त्यावेळेस रामादादांचें बैठकींत असलेले रा० रा० गोविंद भाऊ शिवदे यांची मोठी मदत झाली. रा० रा० गोपाळराव हे त्यांचे हयातींत कांहीं काल नाशकास सर्वांत मोठें वैद्य म्हणून नांवाजले, यांत शंका नाहीं.

त्यांचा स्वभाव मनमिळाऊ, भाषा गोड, शरीराचें सौष्ठव अत्यंत चांगलें, टापटीप व स्वच्छता वाखाणण्यासारखी, धंद्यांतील कौशल्य व बुद्धिचें सामर्थ्य व नाशकांतील प्रतिष्ठित लोकांची पूर्वीपासून त्यांचें येथें असणारी व पुढें काकांच्या जीवनावसानापर्यंत कायम राहिलेली मोठी बैठक, यामुळें काकांचें नांव नाशकांतच काय पण महाराष्ट्रांत व महाराष्ट्राचे बाहेरही बरेंच झालें. त्यांचें वजन मोठमोठ्या सरदार घराण्यांत व श्रीमंत लोकांत फार वाढलें व कांहीं काळ तर, असा गेला कीं, नाशकांत योग्य सल्लामसलत जर कोठें व कोणाकडून

मिळेल तर विवलकरांकडूनच अशी लोकांची खात्री असल्यानें अनेक लोकांचीं कामें कै० काकांकडून होऊं लागलीं.

कै० काका हे सार्वजनिक कार्यांतही, आपल्या मगदुराप्रमाणें मोठ्या हौसेनें लक्ष घालीत असत व साह्य देत असत. प्रस्तुत लेखकानें 'मित्रमेळ्याच्या' सार्वजनिक अशा शिवाजी व गणपती उत्सवांतील कार्यक्रमांत व वेळोंवेळीं सार्वजनिक सभांचे वेळीं अध्यक्ष म्हणून त्यांची योजना करून साह्य मिळविलें आहे. इतर सार्वजनिक सभांतूनही लोकांनीं त्यांचें साह्य घेतलें आहे. लोकांचे विश्वासांतील प्रख्यात वैद्य, योग्य सल्लागार, कुशल शस्त्रवैद्य, सार्वजनिक सभा, उत्सव वगैरेमध्यें व हरएक सार्वजनिक अशा गांवकीच्याही कार्यांत कळकळीनें भाग घेणारे व साह्य देणारे, रुबाबदार व दिलदार शोकीगृहस्थ म्हणून कै० काकांची साऱ्या नाशकांत मोठी बोलबोला झाली असल्यास नवल नाहीं. कै० गोपाळराव हे प्रख्यात शंकर दाजीशास्त्री पदे यांस, वैद्य-संमेलन व सनातनधर्मसभा यांचीं पहिली अधिवेशनें नाशकास १९०७ सालीं भरविण्याच्या कामांत प्रमुख सहाय्यक होते; इतकेंच नाहीं पण बराव संस्थानचे अधिपति या संमेलनाचे अध्यक्ष होते तरी सर्व सभांचें खरें कार्य कै० काकांचें अध्यक्षत्वानेंच पार पडलें. यावेळीं कै० गोपाळरावांचें सहाय्य जर कै० पदे यांस नसतें तर ही सभा व संमेलनें यशस्वीपणानें पार पडलीच नसती. या संमेलनाचे वेळीं कै० बिवलकरांचें अंगीं असलेलें संघटनाचातुर्य, मुत्सद्दीपणा, मनमिळाऊ स्वभाव, कार्याविषयीं कळकळ, आस्था व स्वार्थत्यागाची तयारी इत्यादि गुणांचा लोकांस फार उपयोग झाला; यांत कांहीं शंका नाहीं. या-पुढेंही पनवेल, मुंबई वगैरे ठिकाणीं भरलेल्या वैद्यकसंमेलनांत कै० गोपाळरावांनीं प्रामुख्यानें भाग घेतला होता. संमेलनानेंही जाहीर रीतिनें गौरव करून त्यांना 'प्राणाचार्य' ही पदवी दिली होती; व ते त्या पदवीला सर्वथैव योग्य होते.

कै० गोपाळरावजी आपल्या धंद्यांत तर सिद्धहस्त होतेच, पण त्यावेळेस आपल्या शस्त्रक्रियानैपुण्यानें अनेक अडलेल्या स्त्रियांस त्यांनीं

जीवदान दिलें आहे व अनेक लहान ऑपरेशनें करून लोकांना आपले शस्त्रक्रियानैपुण्य त्यांनीं दाखविलें आहे. हा त्यांचा गुण सर्व महाराष्ट्रांतील त्यावेळच्या वैद्य लोकांमधील विशेष होय. या वैशिष्ट्यानेंही त्यांचें नांव सर्वतोमुखीं झालें. हें वैशिष्ट्य त्यांचें बरोबरच नष्ट झाले, ही दुःखाची गोष्ट होय.

कै० गोपाळराव बिवलकर हे आपल्या हयातींत अनेक संस्थांचे ट्रस्टी, अनेक घराण्यांचे सल्लागार व व्यवस्था पहाणार म्हणून नांवाजले होतेच; पण त्यांनीं आपल्या इष्टेटींतून पैसाफंड कांचशाळेला व संस्कृत पाठशाळेला मोटी देणगी देऊन आपले औदार्य व स्वदेश आणि स्वधर्मप्रेम व्यक्त केलें. त्यांचे पश्चात् त्यांचे इष्टेटींतूनच, रविवारपेठेंत त्यांचें नांवाचें कारंजें बांधून शहरालाही मोठी शोभा आणली गेली. कै० गोपाळरावांचा मृत्यू त्यांचें वयाचें ६० वें वर्षीं सन १९१४ सालीं झाला. अशारीतिनें आपलें प्रसिद्ध व यशस्वी आयुष्य संपवून हा पुरुष दिवंगत झाला. पुत्रसंतती नसल्यानें हें घराणें नष्ट झालें.

कै० गोपाळराव, यांचेजवळ त्यांचे शिष्य म्हणून ज्यांनीं व्यावहारिक (प्रॅक्टिकल) शिक्षण घेतलें त्यांत कै० अनंतशास्त्री हरी पाटणकर, कै० लक्ष्मणशास्त्री दांडेकर व रा० रा० नारायण मोरेश्वर रानडे उर्फ घारूआप्पा हे होते. रा० रा० अनंतशा० पाटणकर हे जरी कै० गणेशशा० तरटे व मनोहरमामा देव यांचेजवळ शिकले असले तरी ते कै० गोपाळरावांचे पट्टशिष्य मानले जात व ते स्वतःही तसेच मानीत व लोकांतही तीच प्रसिद्धि आहे म्हणून त्यांची माहिती थोडक्यांत देत आहो.

श्री० अनंतशास्त्री पाटणकर.

रा० रा० अनंत हरी पाटणकर हे मूळचे नाशिक जिल्ह्यांतील ता० निफाड यांतील कोठुरें या गांवचे राहणारे. विद्यार्थी दशेंतच हे नाशकास आले व मधुकरीवृत्तीनें राहून विद्याभ्यास करू लागले. नाशिक येथील संस्कृत पाठशाळेंत त्यांनीं अध्ययन केलें व वैद्यकी शिकण्यास

कै० तरटेशास्त्री यांचेकडे रा० लक्ष्मणशास्त्री दांडेकर यांचेबरोबर जाऊं लागले. त्यानंतर त्यांनीं कांहीं दिवस रा० रा० मनोहरमामा देव यांचेकडे वैद्यकीचें शिक्षण घेतलें व प्रत्यक्ष व्यवहाराचें ज्ञान रा० रा० गोपाळराव बिवलकर यांजपासून संपादन केलें. नाशकांत कित्येक वर्षें रा० रा० पाटणकर, रा० रा० लक्ष्मणशा० दांडेकर व रा० रा० गोपाळराव बिवलकर असे तिघे एकदम रोग्याकडे फिरतीवर जात अस-ल्याचा देखावा पाहण्यास लोकांस मिळत होता. पैकीं लक्ष्मणशा० दांडेकर हे लौकरच दिवंगत झाले व रा० रा० अनंतशा० पाटणकर व रा० रा० घारुआण्णा रानडे हे दोघे गोपाळरावांबरोबर जाऊं येऊं लागले. या दोघांनीं बराचकाळ प्रत्यक्ष शिक्षण घेण्यांत काढला. रा० रा० अनंतशा० हे अध्ययनापेक्षां धंद्यांत चांगलेच तरबेज झाले. त्यांचा स्वभावच मूळचा चलाख असल्यानें त्यांचे लोकांवर तेव्हांच वजन पडत असे. हेही अडलेल्या स्त्रियांची सुटका प्रसंगविशेषीं शस्त्रक्रिया करूनही चांगल्याप्रकारें करीत असत. रा० रा० पाटणकरांचा धंदा कांहीं काळ फार चांगला चालला व त्याना मानमरातब यश, धन यांची प्राप्ती उत्तम झाली. त्यांचा स्वभाव राजसी असल्यानें ऐषआराम, डामडौल व अनेकप्रकारच्या सुखसोयी उपभोगण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति फार असे. व बराच पैसा व्रतेंवैकल्यें, स्मार्त हवन, तुलसीविवाह वगैरे धार्मिक कृत्यांकडे त्यांनीं खर्च केला. विशेषतः भिक्षुक मंडळी, अडाणी लोक व मुसलमान यांचेमध्यें यांचा धंदा फार जोरांत चालत असे व यांच्या या धार्मिक कृत्यांनीं या लोकांचें मनावर चटकन् चांगला परिणाम होई व त्यामुळें धंदा उत्तम चालण्यास त्यांना सहाय्य मिळत असे. कै० गोपाळराव बिवलकरांचे मृत्यूनंतर त्यांच्या संपत्तीची व्यवस्था मुख्य पंच म्हणून त्यांनींच केली. अशातऱ्हेनें यांच्या आयुष्याचा काळ मोठा भरभराटीचा व बोलबाल्याचा असा गेला. यांना पुत्रसंतान न राहिल्यानें यांची परंपरा खुंटली. रा० रा० अनंतशास्त्री पाटणकर हे सन १९२३ सालीं वारले.

श्री० लक्ष्मणशास्त्री दांडेकर.

रा० रा० लक्ष्मणशास्त्री दांडेकर हे नासिक येथील प्रसिद्ध

दांडेकराचें घराण्यांतील असून यांचा जन्म शके १७८७ सालीं झाला. यांचें शिक्षण नासिक येथेंच झालें. संस्कृत अध्ययन रा० रा० मनोहरमामा देव व संस्कृत पाठशाळा नासिक येथेंच झालें. वैद्यकीचें शिक्षण प्रथम कै० तरटेशास्त्री व नंतर रा० रा० मनोहरमामा देव व त्यानंतर गोपाळराव बिवलकर यांचेकडे झालें. हे स्वतंत्र धंदा करून नांवारूपास येण्याच्या योग्यतेचे तयार झाले होते पण ते शके १८२५ सालीं एकाएकीं दिवंगत झाले. यांचे चिरंजीव वे० रा० रा० परशरामभट दांडेकर हे नाणावलेले दशग्रंथी वैदिक म्हणून नासिक येथें प्रसिद्ध आहेत.

श्री० घारूआण्णा रानडे.

रा० रा० नारायण मोरेश्वर उर्फ घारूआण्णा रानडे राहणार थळ ता० अलिबाग जि० कुलाबा, कोकणस्थ ब्राह्मण. हे आपल्या वयाच्या १४-१५ वे वर्षीं सन १८९० सालीं नाशकास आले व विद्यार्थी म्हणून कै० नारायणराव टिल्लू (त्यावेळचे प्रसिद्ध वकील) यांचेकडे राहूं लागले. यांचें संस्कृत अध्ययन पाठशाळेंत प्रख्यात गुरुजी कै० वे० शा० रा० रा० वासुदेवशास्त्री वैद्य यांचेकडे झालें व कांहीं संस्कृताचें अध्ययन मनोहरमामा देव यांचेपाशी झालें. वैद्यकीचें शिक्षण प्रथम कै० तरटे यांजकडे नंतर रा० रा० मनोहरमामा देव यांचेजवळ झालें. त्यानंतर औषधें करणें, भट्ट्या लावणें वगैरे शिक्षण ९६ ते १९०० पावेतों कै० तरटे यांचेजवळच झालें. त्यांनीं धंद्याचें शिक्षण कै० गोपाळराव बिवलकर यांचेजवळ बरीच वर्षें राहून घेतलें. हेही वैद्यबुवांबरोबर रोग्याकडे अनुभवाची जोड मिळण्याकरतां जात असत. यांचाही धंदा एकंदरींत चांगला चालला. हे अद्यापही धंदा करीत असून नांवलौकिक संपादून आहेत.

इतर कांहीं वैद्य.

कै० रामादादा बिवलकर यांचे शिष्य गणेश धोंडदेव जोशी ऊर्फ आबा हे चांगले अधीत वैद्य झाले पण वयाच्या ३३ व्या वर्षीं यांचा देहांत झाला. हे शस्त्रवैद्यकी करीत असत. कै० रामादादांचे

मृत्यूनें कै० रा० रा० गोपाळराव यांस संस्कृत व वैद्यकशास्त्र यांचें प्रत्यक्ष शिक्षण मुळींच न मिळाल्यानें व शास्त्राचें अंग कमी असल्यानें एकंदरींत बिवलकरांचे शिष्यांची परंपरा अध्ययन व अध्यापन या प्रणालिकेनें पुढें सारखी सतत राहूं शकली नाहीं व बिवलकरांचें घराण्यांतही कोणी राहिले नसल्यानें परंपरेचे व कांहीं विशिष्ट अनुभविक प्रयोग आतां दुर्मिळ झाले आहेत. अशारीतिनें नासिक येथील वैद्यकीची एक स्वतंत्र शाखा सन १७७६ पासून सुरू होऊन आजपर्यंत रा० रा० रानडे वैद्यांचे पर्यंत चालू असली असें गृहीत धरलें तरी शिष्यपरंपरा नसल्यानें यापुढें ही शाखा, लुप्तप्रायच झाली व या घराण्यांतील पशुरोगचिकित्सेचें व शस्त्रक्रियेचेंही वैशिष्ट्य नष्ट झालें हें निःसंशय होय. तथापि या शंभरसवाशें वर्षांचे अवधींत या घराण्याचा व परंपरेचा नाशकास फार उपयोग झाला यांत शंका नाहीं. आयुर्वेदीय चिकित्सा किती प्रभावी, यशस्वी व उपयुक्त असते याची जाणीव या घराण्यानें व या परंपरेनें नासिक येथील जनतेस इतकेंच नव्हें तर महाराष्ट्रांतही फार परिणामकारक रीतिनें पटवून दिली; यांत मुळींच शंका नाहीं. खानदेश, वऱ्हाड, मुंबई व इतर ठिकाणाहून अनेक रोगी धाव घेत नाशकास येण्यास, या घराण्याचा व परंपरेचा प्रभावही पुष्कळअंशी कारण आहे असें म्हणण्यास मुळींच प्रत्यवाय नाहीं. या परंपरेंतील दोन वैद्य रा० रा० बिवलकरकाका व रा० रा० पाटणकर हे नांवाजलेले व प्रख्यात यशस्वी वैद्य होऊन गेले. अशातऱ्हेनें या परंपरेचा, आयुर्वेदाचे पडत्या काळांतही त्याचें तेज प्रगट करण्याचें कामीं फार उपयोग झाला. याकरतांच या परंपरेविषयीं सदोदित कृतज्ञच राहिलें पाहिजे. या घराण्याशिवायही कै० गंगाधरशास्त्री भावे व कै० नारायणबाबा निरंतर या मंडळींचें नामांकित वैद्य म्हणून नांव ऐकूं येतें पण यांचेसंबंधीं विशेष माहिती उपलब्ध होत नसल्यानें देतां येत नाहीं.

—×—

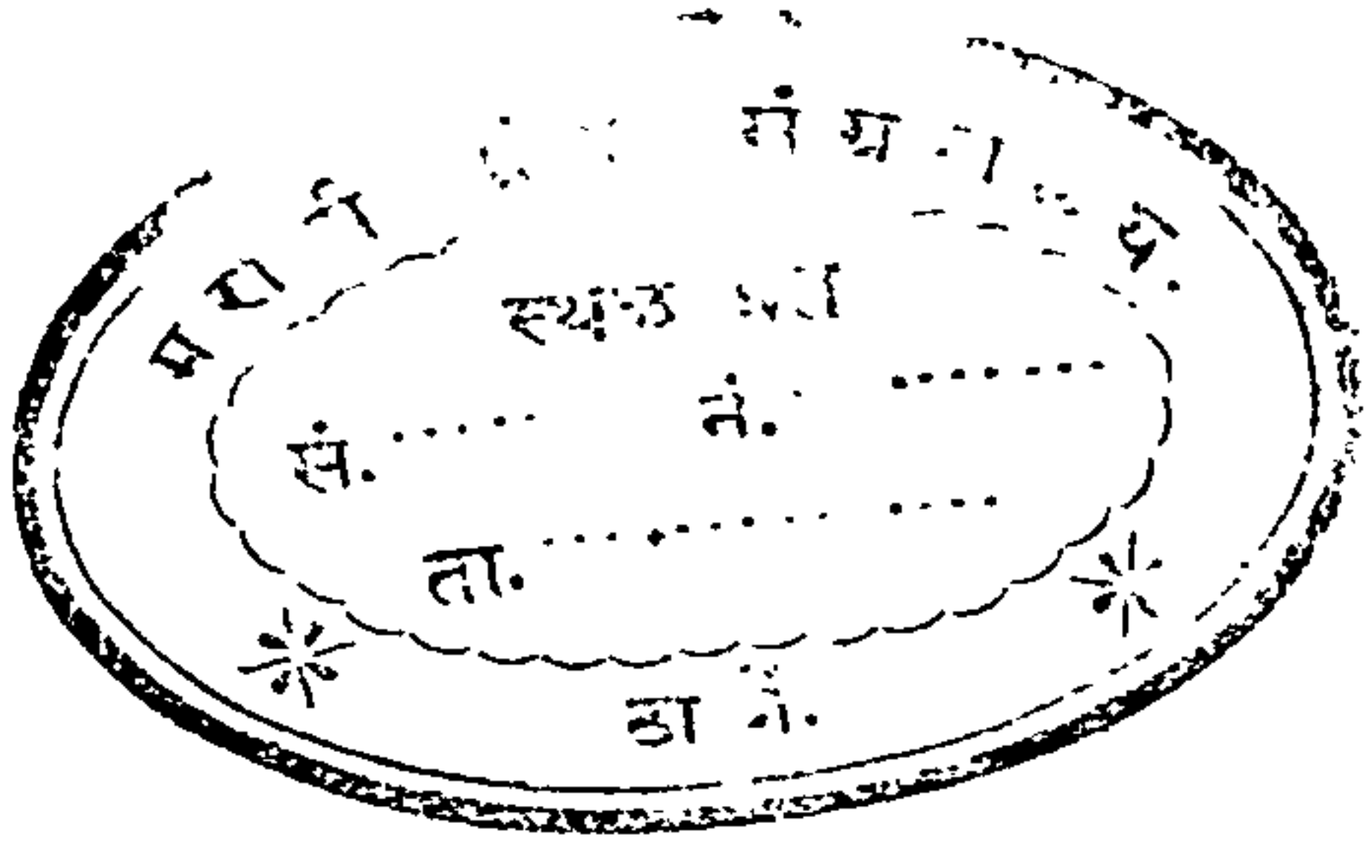

प्रकरण ३ रें.

कै. गणेशशास्त्री तरटे.

आमचे परमपूज्य परमगुरु कै० गणेश सखारामशास्त्री तरटे, शुक्ल यजुर्वेदी ब्राह्मण गोत्र भारद्वाज यांचा जन्म नासिक पंचवटी क्षेत्रांत शके १७५३ सन १८३१ सालीं झाला. शास्त्रीबुवांची मातोश्री पुण्याचे प्रख्यात विद्वान् शिवबा बापू श्रोत्री, यांची मुलगी गजुबाई ह्या होत. वडील रा० रा० सखारामशास्त्री हे निरूपणी कीर्तन करीत असत. पंचवटींत रास्त्यांचें श्रीकृष्ण मंदीराजवळ यांचें घर होतें. शास्त्रीबुवांचें प्राथमिक शिक्षण पंचवटींतच झालें व थोडें संस्कृत शिक्षणही पंचवटींत झालें. नंतर ते आपले आजोबा शिवबापू श्रोत्री यांचेकडे शिक्षणासाठीं म्हणून पुण्यास गेले. तेथें त्यांनीं वे० शा० सं० रा० बंडूनाना रानडे यांचेजवळ संस्कृताचें अध्ययन केलें. रा० रा० बंडूनाना हेही रा० रा० शिवबापू श्रोत्री यांचे शिष्य होत. रा० रा० शिवबापू श्रोत्री हे एक मोठे नामांकित व्युत्पन्न म्हणून त्यावेळेस पुण्यास गाजलेले असत. त्यांचेप्रमाणेंच रा० रा० बंडूनाना रानडे हे नामांकित व्युत्पन्न तयार झाले. कै० बापूसाहेब मेहेंदळेही शिवबा बाबूंचेच संस्कृत भाषाविषयाचे शिष्य व बंडूनाना रानडे यांचे गुरुबंधु होत. अशा नाणावलेल्या विद्वानाजवळ श्री० गणेशशास्त्रीबुवांचें संस्कृत भाषाविषयक अध्ययन फार उत्कृष्ट झालें. संस्कृतभाषेची तयारी झाल्यावर विश्राम-बागवाडयांतील संस्कृत पाठशाळेंतच कै० बाळशास्त्री माटे यांचेजवळ यांचें आयुर्वेदाचें शिक्षण झालें. कै० बाळशास्त्री माटे यांचे चिरंजीव हल्लीं पुण्यास वकील आहेत. रा० रा० बंडूनाना रानडे यांचें घर

शनिवार पेठेंत आहे. दोघा सुविख्यात पंडितांजवळ संस्कृत व वैद्यक विषयांचें अध्ययन झाल्यानंतर वे० शा० सं० गणेशशास्त्री तरटे हे नाशकास आले व त्यांनीं वैद्यकीचा धंदा सुरूं केला.

शास्त्रीबुवांचा विवाह नाशकास येवलेकर यांचें घराण्यांतील गोविंदराव येवलेकर यांचे चुलतबहीणीशी झाला. त्यांचें नांव सौ० गोदूबाई होतें. शास्त्रीबुवा शिकून तयार होऊन आले त्यावेळेस नाशकास प्रख्यात उमाशंकरभाई व रा० रा० रामादादा बिवलकर हे वैद्यकी करीत असत. यावेळीं शास्त्रीबुवांचे वय २५ ते ३० असावें. कांहीं काल नाशकास घालविल्यावर नंतर ते धुळ्यास रहावयास गेले. तेथें प्रख्यातीस आलेले नामदार धोंडो शामराव गरुड हे शास्त्रीबुवांजवळ संस्कृताचें अध्ययन करीत असत. नंतर ते धुळ्याहून मुंबईस रहावयास गेले व तेथें रा० रा० गणपत कृष्णाजीच्या प्रसिद्ध छापखान्यांत पगार रुपये ५० वर शास्त्री म्हणून राहिले. याच काळांत त्या छापखान्यांतून महाभारत, भागवत हे मोठे ग्रंथ सटीक असे प्रसिद्ध झाले. नासिकचे प्रख्यात विद्वान् आप्पाशास्त्री खाडीलकर हे तेथें मुख्य शास्त्री म्हणून काम करीत असत. मुंबईस तरटे यांचा मुक्काम ५–६ वर्षें झाला. त्याच काळांत त्यावेळचे प्रख्यात पुढारी व नामांकित वकील विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचा व शास्त्रीबुवांचा संबंध येऊन विशेष परिचय वाढला. याचें कारण असें कीं, कै० गणपत कृष्णाजीच्या छापखान्यांत स्नेहभावानें व अन्यकारणें वरील मंडलीक येत असत. तेथें त्यांचा निकट संबंध असे. कै० मंडलीकांची मंडळी (कुटुंब) बरीच आजारी झाली. अनेक उपाय केले पण आराम कांहीं नाहीं तेव्हां त्यांचे कानावर तरटेशास्त्रीबुवांचें नांव गेले व त्यांनीं लागलीच त्यांना बोलावून परीक्षा करविली व उपचार चालूं केले त्यामुळें बरें वाटलें. त्यावेळच्या एकमेकांच्या परिचयांत श्री० मंडलीकांना तरटेशास्त्रीबुवांची विद्वत्ता व योग्यता समजून येऊन, त्यांजवर त्यांचा लोभ जडला. रा० मंडलीकही मोठे संस्कृतज्ञ होते. त्यांनीं मनुस्मृतीची, उपलब्ध टीकांसह संशोधून सुंदर व अत्यंत शुद्ध अशी आवृत्ति प्रसिद्ध केली आहे.

मुंबईस ५ – ६ वर्षें अशारीतिनें छापखान्यांत काम केल्यानंतर शास्त्रीबुवा हे मे० सिंक्लेअर साहेब यांचें बोलावण्यावरून वऱ्हाडांत बावनवीर या गांवीं मराठी शिक्षकाचें कामावर ६० रु० पगारावर रुजू झाले. वऱ्हाडांत असतांना रा० श्रीराम भिकाजी जठार व रा० रघुनाथराव तळवलकर वगैरे .गृहस्थांशीं शास्त्रीबुवांचा स्नेह जडला. परंतु शास्त्रीबुवांस वऱ्हाडांतील उष्ण हवा मानवली नाहीं त्यामुळें त्यांनीं तिकडे ५–६ वर्षें कशीतरी काढली; पण पुढें ते आजारीच झाल्यानें त्यांनीं वऱ्हाड सोडून नाशकासच आपला मुक्काम कायम केला. इतक्या अवधींत शास्त्रीबुवांच्या कुटुंबाचें पुण्यास देहावसान झालें होते.

शास्त्रीबुवांनीं नाशकास कायमचें राहणें केल्यानंतर वैद्यकीबरोबर जोडधंदा म्हणून लेसनवैंडराचेंही काम कांहीं वर्षें केलें. त्यावेळेस, नाशकास रा० ब० विष्णू मोरेश्वर भिडे सेशनजज्ज् व रा० ब० गोपाळराव हरी देशमुख फ० स० जज्ज होते. शास्त्रीबुवांचा व या दोघांचा अत्यंत परिचय होता व त्यांच्यामुळें शास्त्रीबुवांनीं लेसनवैंडरीचा उद्योग, त्यांच्या आग्रहानें पत्करला. या अवकाशांत पंचवटींतील आपलें घर विकून आदितवार पेठेंत शके १७९७–९८ त नवीन घर त्यांनीं बांधिलें. रा० रा० गोपाळराव हरी देशमुख यांचे शिफारसीवरून शास्त्रीबुवांची, अलिबागचे श्री० भाऊसाहेब बिवलकर यांचेकडे वैद्य म्हणून येजा सुरू झाली. यावेळेस कच्चा खर्च व दरमहा रुपये ३० शास्त्रीबुवांस श्री० बिवलकरांकडून मिळत असत. शेवटीं मोठी रक्कमही पण शास्त्रीबुवांस श्री० भाऊसाहेबांकडून मिळाली. शास्त्रीबुवा मधून मधून धंद्यानिमित्त बाहेरगांवीं जाऊं लागल्यानें वैंडरचें काम त्यांचे चिरंजीव रा० रा० गंगाधरपंत पाहूं लागले. शास्त्रीबुवांस गंगाधरपंत हे एकच चिरंजीव व चि० सौ० सीताबाई हया एकच कन्या होत्या. चिरंजिवांचें शिक्षण (मराठी) नाशकास झालें आणि संस्कृत व वैद्यकीचें शिक्षण शास्त्रीबुवांजवळ घरींच झालें. चि० गंगाधरपंतांचें लग्न नासिक येथें झालें. त्यांचे श्वशुर ओझरकर व सौभाग्यवतीचे नांव लक्ष्मीबाई होतें. शास्त्रीबुवांची मुलगी चि० सीताबाई खानदेशांत रा० माचवे यांचेकडे

दिली होती. रा० रा० गंगाधरशास्त्री तरटे यांना, दोन मुलगे रामकृष्ण व गोपाळ आणि दोन मुली भागुताई व वारूताई अशी संतति झाली; पैकीं रामकृष्ण हा प्लेगानें वारला. दोन्ही मुलीही सांप्रत हयात नसून सौ० वारूबाईंची पुत्र व कन्या संतति नांदत आहे. धाकटा मुलगा म्हणजे हल्लीं नाशकास म्युनिसिपल आयुर्वेदिक दवाखान्यावर वैद्य असलेले रा० रा० गोपाळशास्त्री तरटे हे होत. रा० गंगाधर-पंतांचा स्वभाव अत्यंत शांत व अबोल असे. त्यांची शरीरप्रकृती बरीच अशक्त असल्यानें लेसनवैंडरचीं कामें सोडण्यास शास्त्रीबुवांनीं त्यांना भाग पाडलें. रा० गंगाधरपंत हे वडिलांचे शुश्रुषेंत अत्यंत तत्पर असत. मधून मधून शास्त्रीबुवा हे बऱ्हाडांत वैद्यकी करावयास जात तेव्हां घरच्या वैद्यकीचा धंदा रा० रा० गंगाधरशास्त्री पहात असत.

शके १८०० शें पासून श्री० शास्त्रीबुवा निव्वळ वैद्यकीच्या धंद्यावरच स्थिर झाले व नाशकास राहिले. श्री० शास्त्रीबुवांचा स्वभाव अत्यंत कडक व बराच लहरी असे. त्यामुळें त्यांचा धंदा चांगला चालण्यास मोठी अडचण येई. कारण त्यांचेजवळ रोग्यांनीं जाऊन मन मोकळें करून आपली हकीकत सांगणेंच भीतीमुळें कठीण होत असें. तथापि निस्पृह, स्पष्टवक्ते व निर्लोभ अशी शास्त्रीबुवांची वृत्ती व प्रखर पांडित्य प्रसिद्ध असल्यानें रोगी लोक त्यांचा स्वभा-वाचा तापटपणा पत्करूनही त्यांजकडे येत असत. स्वच्छतेचे ते अत्यंत भोक्ते, त्यामुळें घर अगदीं आरशासारखे स्वच्छ असें. स्नानसंध्या, टापटीप ठेवणें व आपला रोजचा कामधंदा करणें हीं कामें झाल्यावर श्री० शास्त्रीबुवा शिल्लकवेळ सारखा अध्ययनअध्यापनांत घालवीत. ज्याप्रमाणें गुरुवर्य शास्त्रीबुवा आयुर्वेद पंडीत होते, त्याचप्रमाणें साहित्य-शास्त्रांतही परम निष्णात आणि मोठे रसिक होते. त्यांची बाहेरची राहणी फणसाचे पाठीसारखी पण अंतःकरणवृत्ति आंतील गऱ्यासारखी अत्यंत मधुर असे; त्यामुळें एकदां लोभ जडल्यावर त्यांचें कोमल हृदय, प्रचुर पांडित्य, रसिकता तसेंच परमेश्वरभक्ति आणि उच्च विचारसरणी यांची पूर्ण जाणीव होऊन त्यांच्या सहवासाची उत्कंठा

लागत असे. ते आपलेकडे येणाऱ्या मनुष्याबरोबर आपलेपणानें वागत असत.

कै० शास्त्रीबुवांचे वैद्यकीचें पहिले शिष्य पंचवटींतील रा० रा० गोपाळशास्त्री बिवलकर हे होत. (सुप्रसिद्ध गोपाळराव बिवलकर हे नव्हत). प्राणाचार्य कृष्णशास्त्री देवधर यांचा व शास्त्रीबुवांचा संबंध अलीबागेस शके १८०० शेंमध्यें आला. शास्त्रीबुवांजवळ रा० देवधर यांचे बरोबर गंगाधरशास्त्री कोळथरेकर हेही वैद्यकी शिकत होते. या-शिवाय आणखी रा० रा० मनोहरमामा देव, सितारामशास्त्री चांदोरकर, नारायण मोरेश्वर रानडे, गंगाधरशास्त्री वाळिंबे, तात्यासाहेब वहाळकर, सखारामशास्त्री निरंतर, गोविंदशास्त्री देव व अनंतशा० पाटणकर वगैरेही त्यांच्याजवळ शिकले पण पूर्ण अध्ययन केलेले खरे शिष्य कृष्णशास्त्री देवधर, कोळथरेकर, मनोहरमामा देव व वामनशास्त्री चांदोरकर हे चौघे होत. वऱ्हाडांत शास्त्रीबुवांबरोबर रा० रा० देवधर-शास्त्री हेही होते. तसेंच नाशकास धंद्याकरतां स्थिर होण्याचे अगोदर एकवार ते मुंबईसच धंदा करण्याचे उद्देशानें गेले होते तेव्हां त्यांनीं प्रख्यात डॉ० अण्णा मोरेश्वर कुंटे ह्यांच्या सहकार्यानें तेथें एक आयुर्वेद पाठशाला काढली होती. दोघांच्या मतभेदानें व शास्त्रीबुवांचें मुंबईस राहणेंही फार नसल्यानें सदर पाठशाळा फार दिवस चालू शकली नाहीं.

शास्त्रीबुवा नाशकासच कायमचे राहून धंदा करूं लागल्यावर त्यांच्या अध्ययन व अध्यापनादि कार्यास जोर चढून तें नियमित आणि यशस्वीपणानें चालूं राहिलें. त्यांच्या सर्व शिष्यांत रा० रा० मनोहरमामा देव व गु० कृष्णशास्त्री देवधर हेच दोघे प्रमुख होते. वे० शा० सं० कृष्णशास्त्री देवधर तर त्यांचे कल्याण शिष्यच झाले. त्यांचें 'रामोहरी' पासून सर्व संस्कृत काव्यांचें व वैद्यकग्रंथांचें अध्ययन तरटेशास्त्री यांचेजवळच झालें. शास्त्रीबुवांचा सहवास सतत घडल्यानें देवधरांचें अध्ययनास तेज चढलें. कै० तरटेशास्त्री यांनीं मोठ्या हौसेनें आपला शिष्य तयार केला व ते देवधरांना पुण्यास वेदशास्त्रोत्तेजक सभेच्या वैद्यक विषयाच्या दोन परीक्षा देण्यासाठीं बरोबर घेऊन गेले.

रा० रा० देवधरांचीही तयारी फारच चांगलीच असल्यानें दोन्ही परीक्षेंत त्यांना अत्यंत उत्तम यश मिळालें. या त्यांच्या यशामुळें गुरुसही मूठभर मास अंगावर चढल्यासारखें होऊन ज्या पुण्यास शिष्यत्व पत्करून आपण विद्यादेवीचें उपार्जन केलें त्याच पुण्यास आपण आपला शिष्य तयार करून त्याच विद्यादेवीचें अनृण्य संपादिलें यामुळें त्यांना अत्यंत आनंद झाला.

श्री० देवधरांवर तरटेशास्त्रीबुवांचें पुत्राप्रमाणें किंबहुना कांकणभर जास्तच प्रेम होतें. आपल्या कृष्णाला कौतुकानें आपल्या बरोबर घेऊन त्यावेळच्या शास्त्रीमंडळांस आमच्या कृष्णाची परीक्षा द्या म्हणण्यांत त्यांचें अंगांत आनंदाचें, अभिमानाचें व प्रेमाचें भरतें येत असें अशी लोकवार्ता आहे. या लोकवार्तेप्रमाणें उभयतां गुरुशिष्यांचें पारस्परिक प्रेम व बुद्धिवैभवही दांडगें होतें यांत शंका नाहीं. कै० तरटेशास्त्री यांना बाणाची कादंबरी व लक्ष्मीसहस्र व इतर काव्यग्रंथ व सबंध अष्टांग संग्रह हा वैद्यक ग्रंथ गायत्रीतुल्य मुखोद्गत असे यांत अतिशयोक्ति बिलकूल नाहीं. दमा लागला आहे, खोकला येत आहे, जीव घाबरतो आहे, बोलण्याची शक्ती नाहीं, अशा अवस्थेंत पांचपन्नास श्लोक आवेशांत ७०।७२ चे वयांत पाठाचे वेळेस किंवा प्रसंगावशात् जोरानें म्हणून दाखवून त्यांचें विवेचन करण्यांत शास्त्रीबुवांचा दिसून येणारा उत्साह, स्मरणशक्ति आणि स्फूर्ति यांचा अनुभव अनेकवेळां आम्हांस आला आहे.

अष्टांगसंग्रहाचें प्रकाशन.

यानंतर कै० तरटेशास्त्री यांची मोठी कामगिरी म्हणजे. अष्टांगसंग्रह किंवा वृद्धवाग्भट या वैद्यकग्रंथाच्या संशोधन-प्रकाशनाची होय. अष्टांगसंग्रह हा ग्रंथ ग्वाल्हेरहून कै० गोविंदशास्त्री निरंतर यांनीं स्वतः लिहून नाशकास आणला होता. शास्त्रीबुवांनीं तो ग्रंथ मिळवून त्याचें परिश्रमपूर्वक संशोधन करून तो प्रकाशित केल्यानें वैद्यकशास्त्र अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस सर्व हिंदुस्थानांत मोठें साधन उपलब्ध झाल्यासारखें झालें; कारण अष्टांगसंग्रह हा ग्रंथ यापूर्वी पठन-

पाठनाच्या व्यवहारांत बऱ्याच प्रांतांत नेऊन्तोचे इतकेंच नाहीं पण असा एक ग्रंथ आहे याची कल्पनासुद्धां काहीं प्रांतांतील लोकांना अलिकडेदेखील नव्हती, असा आमचा स्वानुभव आहे. वाग्भटाचार्यांचे अष्टांगसंग्रह, अष्टांगहृदय व सिद्धसार या नांवाचे तीन ग्रंथ वैद्यकावर आहेत. त्यामध्यें हा वेळपावेतों अष्टांगहृदयाचेंच अध्ययन होत असें. पण सिद्धसार अजूनही अनुपलब्ध व अष्टांगसंग्रह, हाही हावेळपावेतों अप्रकाशित व दुर्मिळ असा असल्यानें अध्ययनाच्या क्रमांत नव्हताच. तो गुरुवर्य तरटेशास्त्री यांच्या संशोधन-प्रकाशनानें अध्ययनक्रमांत प्रथम आला. त्याचें पहिलें मोठें श्रेय केवळ त्यांसच आहे. हा ग्रंथ छापण्यासाठींच गुरुवर्य तरटेशास्त्री, गुरुवर्य देवधरशास्त्री यांचेसह सहा महिने मुंबईस जाऊन राहिले होते. रा० सा० मंडलिकांच्या विशेष आश्रयानें ह्या ग्रंथाचें प्रकाशन-कार्य त्यांनीं पार पाडलें. गुरुवर्य तरटेशास्त्री यांनीं हा ग्रंथ प्रकाशित करतांना ग्रंथावर विशेषस्थळीं टिप्पणीही दिल्या आहेत. हा ग्रंथ त्यावेळच्या सुप्रसिद्ध गणपत कृष्णाजी छापखान्यांत छापला गेला. ग्रंथाची दुर्मिळता, त्याचें महत्व, त्यास मिळणाऱ्या ग्राहकांची अल्पसंख्या, सुंदर छपाई, उत्तम कागद व झालेले अलोट परिश्रम या सर्व गोष्टींचा विचार करतां या ग्रंथाची किंमत रु० १२ ठेवणेंच त्यांना भाग पडलें. हल्लीं हा ग्रंथ सटीकही छापून प्रसिद्ध आहे. हा ग्रंथ शके १८१० मध्यें प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथाचें प्रसिद्धी-करणाचे प्रारंभीं, गुरुवर्य गणेशशास्त्रीबुवांनीं जे श्लोक लिहिले ते खालीं देत आहों.

॥ भिषग्वर्य-शिरोरत्न-बालशास्त्रि-पदांबुजे ।
॥ मिलिंदायितचित्तेन जनस्थाननिवासिना ॥
॥ तरटे इत्युपनाम्ना च भिषक्पदभृता गुरोः ॥
॥ सखारामतनूजेन गणेशेन प्रयत्नतः ॥
॥ देवधरकुलोत्पन्नभिषजः कृष्णशास्त्रिणः ॥
॥ साह्येनायं यथाबुद्धि शोधितश्च प्रकाशितः ॥
॥ आकाशचंद्रवसुभूमित (१८१०) शकसंवत्सरे शुचौ मासे ॥
॥ पक्षेऽसिते तृतिया तिथौ गुरोर्वासरेंकितश्चापि ॥

शिकवंण्याची पद्धत

गु० शास्त्रीबुवांची वैद्यक शिकविण्याची पद्धत मोठी सुंदर असे. अगोदर ज्याला संस्कृत भाषेचें व्युत्पत्तिज्ञान चांगलें आहे अशाच विद्यार्थ्यांस शास्त्रीबुवा शिकवीत असत. विद्यार्थ्याची बुद्धिमत्ता, त्याचें अध्ययनाकडे असणारें अनुसंधान, त्याचा स्वभाव वगैरेची परीक्षा करूनच ते आपल्याजवळ त्यास थारा देत. प्रथम माधवनिदान शिकवीत, नतर वाग्भट–अष्टांगहृदय शिकविण्यास सुरवात करीत. प्रायः अष्टांगहृदय ग्रंथाचें सूत्र, शारीरकल्प व उत्तर हीं स्थानेंच शिकवीत असत. हें शिक्षण पूर्ण झाल्यावर जर विद्यार्थी टिकलाच तर, त्याला संग्रह वृद्ध वाग्भट शिकवीत असत. माधवनिदानाच्या पंचलक्षणी टीकेवर विशेष भर देत व ती फार सुंदर तऱ्हेनें शिकवीत असत. अष्टांगहृदयही सर्वांग सुंदरा टीका व हेमाद्री–टीका यासह शिकवीत. सर्वांगसुंदरेपेक्षां, हेमाद्रीच्या उपलब्ध टीकेवर त्यांचें विशेष प्रेम असे. निघंटु ग्रंथांपैकीं राज-निघंटु किंवा मदनपाल निघंटु शिकवीत. रसग्रंथांपैकीं रसरत्न समुच्चयाचे पहिले ११ । १२ अध्याय शिकवीत असत व त्याचबरोबर औषधीज्ञान म्हणजे रसायनें तयार करण्याचें व औषधी करण्याचें शिक्षणही विद्यार्थ्यांस देत. पारदनिष्कासन, हेमगर्भ, सर्वांरपन्नग, रससिंदूर, अभ्रक, वंग, लोह, ताम्र, पंचामृत–पर्पटी, सु० मा० वसंत, सूतशेखर व इतर, रोगपरत्वें उपयोगीं पडणारीं औषधें तयार करवून घेत असत. औषधें फार काळजीपूर्वक व उत्तम तयार करवीत. त्यांत परिपक्वता, स्वच्छता व सौंदर्य राहील अशी काळजी घेववीत असत. नासकीं कुचकीं अर्धवट अथवा कच्चीं, औषधें किंतीही किंमतीचीं असलीं तरी फेकून देत व देववीत. चरकसुश्रुत ग्रंथाचें किंवा वर लिहिलेल्या ग्रंथांशिवाय इतर ग्रंथांच्या अध्ययन अध्यापनाची त्यावेळीं प्रायः प्रणाली नव्हती. प्रसंगविशेषीं, पाठ सांगताना चरक सुश्रुत ग्रंथाचा उपयोग केला जात असे. सांगितलेलें अध्ययन प्रायः कंठस्थ करून घेण्याकडे त्यांची प्रवृत्ती असे. या शिक्षणाच्या क्रमांत ज्याचेकडून दुर्लक्ष केले जाई, त्यास अध्यापन व घर दोन्हीही बंद केलीं जात. त्या वेळच्या एकदोन विद्यार्थ्यांना त्यांचें

शिक्षण अपुरें असतांनाच त्यानी बाजारांत बाटल्या (औषधें साठविण्या-करतां) खरेदी केल्याची वार्ता शास्त्रीबुवांचे कानीं आल्याबरोबर त्यांना घर व अध्ययन दुसरें दिवशीं वर्ज्य झालें. (कै० अनंतशास्त्री पाटणकर व के० लक्ष्मणशास्त्री दांडेकर या विद्यार्थ्यांना). अजूनही गुरुवर्य देवधरांकडे शिक्षणाची पद्धत प्रायः अशीच थोडयाफार फरकानें चालूं आहे.

सांपत्तिक व इतर स्थिति.

गु० तरटेशास्त्री यांची सांपत्तिक स्थिति, शेवटपर्यंत अत्यंत चांगली होती असें म्हणवत नाहीं. त्यांचे चिरंजीव रा० रा० गंगाधरपंत हे व गु० देवधर यांनीं कांहीं दिवस एकत्र धंदा केला पण पुढें दोघेही स्वतंत्र धंदा करूं लागले; पण रा० गंगाधरपंतांच्या गरीब व अबोल स्वभावानें आणि शारीरिक अशक्ततेनें त्यांचें वजन लोकांवर फारसें पडूं शकलें नाहीं. तथापि कै० शास्त्रीबुवा व रा० गंगाधरपंत हे उभयतांही आपल्या धंद्यावर कुटुंबाचें पोषण चांगल्या तऱ्हेनें करीत असत. त्यांची घरची राहणी मोठी ख्यालीखुशालीची किंवा चैनीची जरी नव्हती, तरी सकस अन्न, उबदार कपडा व इतर आवश्यक गरजा उत्तम तऱ्हेनें वापरण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति असे. व ही प्रवृत्ति सहज निभावेल इतकें त्यांना उत्पन्न होत असें. शास्त्रीबुवांनीं गंगाधरपंतांचीं दोन लग्नें, त्यांच्या मुलींचीं लग्नें व मुलांच्या मुंजी आपल्या हयातींतच केल्या. शिवाय नवीन घर घेऊन बांधलें. आपल्या घरांत मोकळ्या जागेंत श्रीकृष्णाचें लहानसें मंदीर बांधलें. संग्रह ग्रंथाचें प्रकाशन केलें. यावरून शके १८०० शें सालापासून नाशकास स्थिर झाल्यावर शास्त्रीबुवांचे धंद्यास स्थैर्य प्राप्त होऊन त्यांच्या संसाराचें बस्तान बसलें असें म्हणा-वयास प्रत्यवाय नाहीं. पण एकंदरींत त्यांचें आयुष्याचा विचार केला असतां तें दगदगींत, काळजींत व बरेचसें कष्टमय गेलें असेंच म्हणावें लागेल; कारण त्यांचें कुटुंब त्यांचे ऐन उमेदींत निवर्तले व चिरंजीवांच्या दोन्ही बायका लवकरच निवर्तल्या. स्वतः त्यांनाही शके १८०० पावेतों धुळें, मुंबई, वऱ्हाड, अलिबाग वगैरे ठिकाणीं अस्थिर वृत्तींतच रहावें लागलें. त्यांतून शरीरस्वास्थ्याच्या दृष्टीनें दम्याचा विकार जडल्यानें

त्यांना मोठें सुख नव्हतें. व मनासारखा महामूर पैसा न मिळाल्यानें अगदींच अडचणींत जरी नाहीं तरी मोठ्या स्वास्थ्यांतही राहण्यास मिळालें नाहीं. घरांत बायकामाणसांची वाणच असल्यानें सुखानें दोन वेळ विनाश्रम अन्न मिळण्यासंबंधीही अडचणच. अशा सर्व कारणांनीं व पुढें पुत्रपौत्रशोकाचा दुःसह प्रसंग ओढवल्यानें तर वर जे आयुष्यांत कष्ट झाले त्याला पुष्टी मिळाली.

शके १८०० शे सालच्या वैशाखाच्या अखेरीस कै० तरटेशास्त्री व गु० देवधरशास्त्री यांचा संबंध आला. व तो पुढें कायम टिकूनच शास्त्रीबुवा व देवधर व नाशिकची आयुर्वेदशाखा ह्यांचाही उत्कर्ष झाला. गु० देवधरशास्त्री यांना तयार करून त्यांना पुण्यास वेदशास्त्रोत्तेजक सभेच्या वैद्यक परीक्षा देण्यासाठीं तरटेशास्त्री आपण स्वतः घेऊन गेले व ज्या पुण्यास ते पढत होते, त्याच पुण्यांत आपला शिष्य परीक्षा देऊन उत्तम तऱ्हेनें उत्तीर्ण झाल्याबद्दलचा आनंद, लौकिक व यश संपादून ते शके १८०५ च्या वैशाखांत नाशकास परत आले.

आपल्या शिष्यासह नाशकास परत आल्यावर १।२ महिन्यांनीं श्रीमंत तुकोजीराव होळकर यांचें बोलावण्यावरून ते इंदोर मुक्कामीं गेले. तेथें ते सरकारी पाहुणे म्हणून १।२ महिने होते. महाराजांनीं त्यांची समक्ष भेट घेऊन त्यास ५०० रुपये व एक शाल देऊन त्यांचा मोठा गौरव केला. याचवेळेस त्यांचे शिष्य देवधरशास्त्री यांचीही राजवाड्यांत समक्ष परीक्षा घेतली गेली. त्यांचे आवडते ग्रंथ, नित्यस्वाध्याय, अध्ययन, अध्यापन, काव्यशास्त्रविनोद यामध्यें आणि स्नानसंध्येंत शास्त्रीबुवा आपला वेळ घालवीत. साहित्यांत काव्यप्रकाश, रसगंगाधर व अच्युतराय मोडकांचें साहित्यसार यावर त्यांचें फार प्रेम असें व तेच ग्रंथ त्यांच्या व्यासंगांतही असत. काव्यांत, कादंबरी, लक्ष्मीसहस्र, पंचकाव्यें, कालिदास व भवभूति यांचीं नाटकें यांचा अभ्यास विशेष असे. वैद्यकांत अष्टांग-संग्रह त्यांना प्रिय असे. त्यांचें सर्वांत अत्यंतिक प्रेम भागवतावर होतें. श्रीमत् भागवत, श्रीधरी, तोषणीटीका आणि

कै० ह० भ० परायण प्रसिद्ध संत व कवि हरीबाबा यांचें भक्ति-रसायन यांवरील त्यांचा व्यासंग दांडगा असे. भागवताचें वाचन व मनन व त्यावर भक्तियुक्त अंतःकरणानें चर्चा केल्याशिवाय तर त्यांचा एक दिवसही जात नसे. ह्या कार्यक्रमास त्यांचे विद्वान् शिष्य रा० रा० मनोहरमामा देव व रा० रा० बाबासाहेब कुलकर्णी यांचें नेहमी सहाय्य होत असें. कारण ह्या दोघांचा विद्वान्, रसिक, धार्मिक, श्रद्धालु व प्रेमळ भगवत्भक्त असा लौकिक त्यावेळीं होता. पुढेंपुढें तर शास्त्रीबुवांस भागवताचें पुराण नित्य ऐकण्याचा नाद लागला; व रोज नित्य नवा पुराणिक बोलावून त्यांस ते आठ आणे दक्षणा देत असत. पुराणिकांत अत्यंत अज्ञ विद्यार्थ्याचाही समावेश होत असे. पुराण सांगतानां नवीन विद्यार्थ्यास कापरें भरें. पण पुराण सुरूं केल्यावर शास्त्रीबुवांचें भगवत्प्रेम, रसिकवृत्ति, उच्च व सात्विक भाव, उत्तेजन देण्याची वृत्ति यांचा एकदम प्रादुर्भाव होऊन पुराण मोठ्या आनंदांत पार पडें.

थोरवी व गुणग्राहकता.

शास्त्रीबुवा हे खरोखर उच्चकोटींतील पुरुष होते. ते गुणी व पंडित लोकांचा नेहमीं आदरसत्कार करीत असत व दुसरा मग तो अगदीं लहान कां असेना त्याच्या अंगांतील गुणांचें कौतुक करीत. त्यावेळेस नुकतेच अध्ययन संपून कीर्तन करूं लागलेले कै० विनायक-बुवा साने व पुण्यास हल्लीं रहात असलेले वे० रंगशास्त्री नासिककर या बालहरिदासांची व कीर्तनाचा व्यवसाय नसतांही हौसेनें कीर्तन करणारे धार येथील वकील सुप्रसिद्ध विद्वान् भालचंद्रशास्त्री पटवर्धन यांचीं कीर्तनें स्वतः करवून त्यांना उत्तेजन देऊन त्यांचा यथोचित गौरव त्यांनी मोठ्या प्रेमानें केला. अशाचप्रकारें उत्तम वैदिक, शास्त्री वगैरे कोणी आल्यास यथाशक्ति त्यांचा सत्कार ते नेहमीं करीत असत. त्यांना सुपारीशिवाय कसलें व्यसन नसें. दमा कमी व्हावा म्हणून ते कधींकधीं विडी ओढीत असत, पण तीही धूम्रपानाच्या शास्त्रीयपद्धतीनेंच ओढीत असत. त्यांच्या आयुष्यांत त्यांनीं विनाकारण

कोणाची उठाठेव किंवा गांवांतील कुटाळ्या किंवा आपल्या उद्योगा-शिवाय व अभ्यस्य विषयांशिवाय इतर गप्पागोष्टी कधींही केल्या नाहींत. मात्र ते अत्यंत कडक स्वभावाचे व सरळवृत्तीचे असल्यानें खोटे, अप्रशस्त, निंद्य, असें कांहींही त्यांच्या नजरेस आलेलें त्यांस बिलकूल खपत नसें; व त्यामुळें कडक भाषेंत वेळेस गालिप्रदान करूनही ते त्या गोष्टीचा तीव्र निषेध तेथल्यातेथें कोणाच्याही-मग तो कितीही मोठा असला तरी-तोंडावर केल्याशिवाय राहत नसत. वृत्ति निर्लोभी व मानी, चेहरा तेजस्वी व विद्वत्तादर्शक, शरीर सतेज, भाषण सडे-तोड, खणखणीत व सत्यप्रचुर, राहणी स्वच्छ अशी असल्यानें स्वारीला पाहिल्याबरोबर पाहणाराच्या मनावर भीति, आदर व दरारा यांची छाप बसल्याशिवाय राहत नसे.

अखेरचा काल.

शास्त्रीबुवांचा वर वर्णन केल्याप्रमाणें काल जात असतांना पुढें नाशकास प्लेगाची स्वारी आली व त्यांतच त्यांचे एकुलतेएक व कर्ते चिरंजीव रा० रा० गंगाधरशास्त्री तरटे व त्यांचा एक मुलगा असे दोघे दोनतीन दिवसाचें अंतरानें शके १८२५ मध्यें दिवंगत झाले. पुत्रपौत्र निधनानें वृद्धापकालीं त्यांजवर दुःखाचा डोंगर कोसळला. शास्त्रीबुवा आधींच सांसारिक आपत्तीनें व या दुर्धर प्रसंगानें दीन झालेले परंतु त्यांचे सच्छिष्य गुरुवर्य देवधरशास्त्री यांनीं त्यांना व त्यांचे नातवाला घरींच आणून ठेवल्यानें व सर्वस्वी पूर्ण समाचार व सांभाळ केल्यानें निदान बाह्यतः तरी, त्यांचे होणारे हाल झाले नाहींत. मानसिक दुःखाच्या व शोकाच्या होणाऱ्या यातनांना कोण किती कमी करूं शकणार व त्याही एका विवेकाशिवाय कशा कमी होणार? तथापि गुरुवर्य देवधरांकडे आल्यावर शास्त्रीबुवा नेहमीं आनंदी वृत्तींतच राहण्याचा प्रयत्न करीत. पण वृद्धापकालच्या विकाराचा उठाव व दुःखावर दुःखें कोसळलेलीं, स्ववंशाचा व आशेचा एकटाच शेष राहिलेला अंकुर गोपाळ याचे संबंधीं वाटणारी काळजी, वस्तुतः नसणारी, पण मानी मनाला आंतून वाटणारी व न पटणारी

अशी परावलंबी व हताश स्थिति या सर्वांचा त्यांच्या विवेकशील मनावर परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाहींच. यामुळें दिवसेंदिवस शरीराची क्षीणता वाढत जाऊन वे० शा० सं० गणेशशास्त्री तरटे या प्रख्यात पुरुषाचा अंत शके १८२७ पौष शु॥ ११ शनिवारीं सकाळीं वयाच्या ७४ व्या वर्षीं झाला.

या थोर पुरुषाकडून अष्टांगसंग्रह ग्रंथाच्या संशोधित आवृत्तीचें प्रकाशन होऊन पुन्हां शिक्षणक्रमांत तो ग्रंथ समाविष्ट होणें व महाराष्ट्रांत आयुर्वेद शिक्षणाची जागती परंपरा उत्पन्न होणें हीं दोन महत्वाचीं कार्यें झालीं. व त्यामुळें पडत्या काळांतही महाराष्ट्रांत आयुर्वेदास मोठेंच जीवन मिळालें. नासिकच्या या परंपरेचें जाळें सर्व महाराष्ट्रांत किती पसरलें आहे व हया परंपरेचें यापुढच्याही काळांत चिरस्थायित्व व वर्धिष्णुत्व कसें कायम आहे याचें ज्ञान व जाणीव उत्पन्न करून देणारें प्रकरण पुढें येणारच आहे, त्यावरून वाचकांचें ध्यानांत येईलच. अशी परंपरा निर्माण करणारा पुरुष महाराष्ट्रांत अभिमानास्पद व आयुर्वेदाच्या इतिहासांत गौरवास्पद कसा होणार नाहीं? म्हणूनच या थोर पुरुषांबद्दल महाराष्ट्रानें सदैव ऋणीच असावयास पाहिजे.

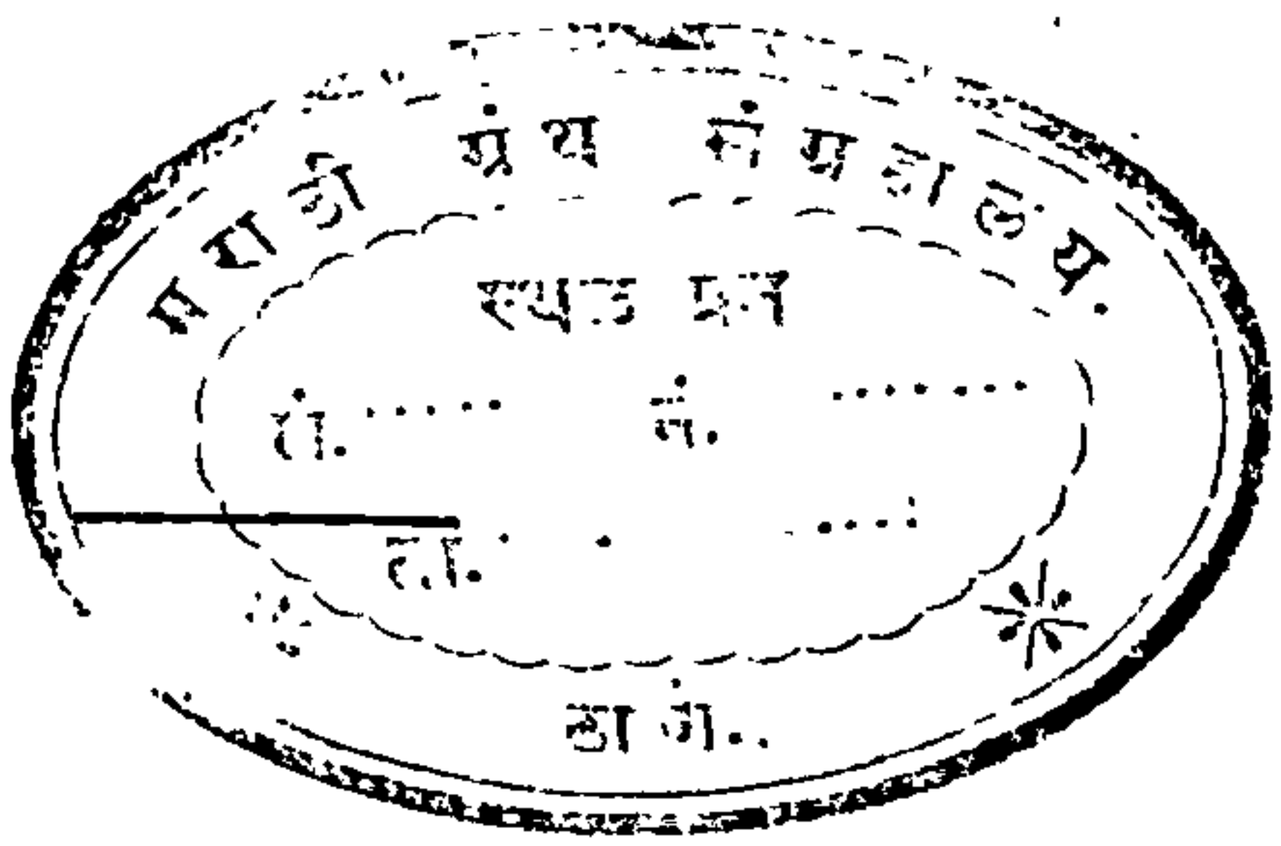

प्रकरण ४ थें.

रा. रा. मनोहरमामा देव.

रा० रा० मनोहरमामा देव यांचा जन्म सन १८४९ सालीं रावेर येथें झाला. त्यांचे वडील गणेश देव हे ग्वाल्हेर येथें मोठ्या अधिकारावर होते. हे कण्व शाखीय ब्राह्मण होत. काळकर या नामांकित घराण्यांतील मुलगी रुक्मिणीबाई ही गणेश देवांची पत्नी. या उभयतांचें प्रथम अपत्य मनोहरमामा हे होत. यांचें लहानपण व प्राथमिक शिक्षण रावेर येथें झालें. नंतर इंग्रजी शिकण्याची रावेरला सोय नसल्यानें ते स्वतःचे खर्चानेंच धुळ्यास राहिले. तेथें दाजीसाहेब गुप्ते या नांवाचें गृहस्थ मुनसफ होते. त्यांनीं मामांना बराच आश्रय दिला. ते मॅट्रिकची परीक्षा १८६८ सालीं पास झाले. त्यांना जगन्नाथ शंकरशेट संस्कृत स्कॉलरशिपही मिळाली होती. त्यावेळचे त्यांचे समकालिन स्नेहीविद्यार्थी म्हणजे नामदार रावसाहेब उपासनी व रा० रा० लक्ष्मणराव देशपांडे वगैरे होते. पुढें ते उच्च शिक्षणाकरतां पुण्यास डेक्कन कॉलेजमध्यें गेले. उमरावतीचे प्रख्यात नामदार दादासाहेब खापर्डे, लोकमान्य टिळक व रा० सा० काथवटे वगैरे मंडळी त्यांचे बरोबर होती. मामांना प्रकृतिस्वाथ्य न लाभल्यानें कॉलेज शिक्षण सोडून देणें भाग पडलें. त्यांनीं वकिलीच्या परीक्षेचा अभ्यास करून परीक्षा दिली पण यश आलें नाहीं. नंतर ठाण्यास एका खाजगी इंग्रजी शाळेंत कांहीं दिवस त्यांनीं नौकरी केली. तेथेंच कांहीं दिवसांनीं डि० कोर्टात त्यांना कायमची नौकरी लागली. ते नाशकास १८८२-८३ सालीं बदलून आले. रा० रा० मामांचें संस्कृत अध्ययन

कै० रा. मनोहरमामा देव.

धुळ्यासच नांदगांवचे (जि० नासिक) प्रख्यात विद्वान् चिंतामणशास्त्री थत्ते यांचेजवळ झालें. मामांची बुद्धिमत्ता पाहून त्यांनीं त्यांस प्रथम भारतचंपू सांगितला. कॉलेजमध्यें असतांनाही त्यांचा संस्कृतचा अभ्यास वाढतच गेला; पण त्यांचें संस्कृत भाषेंतील विविध शास्त्रांचें अध्ययन नाशकासच झालें. प्रथम त्यांनीं आपल्या शाखेचें वेदाध्ययन पूर्ण केलें. नंतर ऋग्वेदाचें अध्ययन त्यावेळचे प्रख्यात वैदिक निळंभटजी लोंढे यांचेजवळ केलें. न्याय, वेदांत वगैरेंचें अध्ययन योगानंद सरस्वति यांचेजवळ केलें. व्याकरण, महाभाष्याचें अध्ययन विद्वद्वर्य सदाशिव-शास्त्री जोशी कठोरकर यांचेजवळ केलें. त्यांचें आयुर्वेदाचें शिक्षण वैद्यराज गणेशशास्त्री तरटे यांचेजवळ झालें.

रा० रा० मनोहरमामा हे प्रथम अत्यंत नास्तिक होते परंतु रा० रा० तरटेशास्त्री यांच्या सतत सहवासानें ते पुढें पूर्ण आस्तिक बनले व त्यांनी आपली नौकरी संभाळून देवदेवतार्चन व अध्यापन यांतच आपला काळ व्यतीत केला. त्यांनीं आपल्या हयातींत बरेच शिष्य तयार केले. त्यांचें संस्कृत वाङ्मयाचे शिष्य प्रख्यात विद्वान् उत्कृष्ट कवि 'कवि कौस्तुभ' रा० रा० त्र्यंबक रामचंद्र उर्फ बाबासाहेब कुलकर्णी हे होत व वैद्यकाचे शिष्य बऱ्हाणपूरचे बाळशास्त्री फावडे, रावेरचे वामनशास्त्री तारे, मुंबईचे सुविख्यात वासुदेवशास्त्री भावे वर्सई-कर, धुळे येथील प्रख्यात वैद्य रा० रा० गंगाधरशास्त्री वाळिंबे, तात्यासाहेब बहाळकर व नासिकचे अनंतशास्त्री पाटणकर, लक्ष्मणशास्त्री दांडेकर, कै० गोविंदशास्त्री देव, कै० सखारामशास्त्री निरंतर, कै० शामराव लक्ष्मण चौघुले, वैद्यराज नारायण मोरेश्वर उर्फ घारूअण्णा रानडे व रा० रा० अनंतराव उर्फ नानासाहेब वेलदे हे होत. मामांनीं आयुर्वेदाचें अध्ययन व अध्यापन चांगलें केलें पण वैद्यकीचा व्यवसाय मात्र केला नाहीं.

मामांचो रोजची बैठक २।३ तास रा० रा० गणेशशास्त्री तरटे यांचेकडेस असे. त्यावेळेस दोघांमध्यें साहित्य, वैद्यक, विशेषतः भागवत

या विषयांचा उहापोह व चर्चा चालत असे. कै० तरटेशास्त्री मनोहर मामास अत्यंत मानीत असत. मामांची योग्यता पण मोठीच होती, यांत शंका नाहीं. वेद, न्याय, व्याकरण, वेदांत, साहित्य, वैद्यक या निरनिराळ्या विषयांत प्रवीण असलेले व नित्य अध्ययन–अध्यापन, शास्त्र-चर्चा करणारे, कर्मठ, भाविक व अंतर्मुखवृत्तीचे श्रेष्ठ पुरुष, वैद्यक–विषयापुरते जरी, कै० तरटेशास्त्री यांचे शिष्य असले तरी बाकीच्या विषयांतील विद्वत्तेनें ते कै० तरटेशास्त्री यांना आदरणीय कां वाटूं नयेत? शिवाय रा० गणेशशास्त्री तरटे हे परगुणग्राहक, सरळ व उत्तम स्वभावाचे असल्यानें त्यांच्या अंतःकरणांत मामांविषयीं वात्सल्यभरित आदर असणेंच जास्त शक्य होतें. रा० रा० मामांनीं कांहीं काव्य–रचनाही केली आहे त्यापैकीं उपलब्ध झालेले १।२ श्लोक खालीं दिले आहेत त्यावरून त्यांच्या कवित्वशक्तिचीही कल्पना करतां येईल.

गोदामुमा–प्रिय–जटोद्भवपावनां तां । अद्भिस्तिरस्कृतपयोनिधिमुत्तरंगां ॥
आबालवृद्ध–सुखदां बुधसेवितापां । सर्वप्रियां प्रलयपूर्वमहं नमामि ॥१॥

तीरे तीरे बध्यते यत्र घट्टो । घट्टे घट्टे चोत्तमं देव–गेहम् ॥
गेहे गेहे स्थाप्यते देव–लिंगम् । लिंगे लिंगे श्रूयते वेद–घोषः ॥२॥

उदकधवलिमानं वीक्ष्यते पूतविश्वं । स्वमणिरसहमानः प्रत्यहं तापमेति ॥
जित इव विधुरुर्व्यां क्षीण–गात्रः शुचाभूत् । अयि भगवति गंगे का
कथाऽन्यस्य तेऽग्रे ॥३॥

मामांच्या कुटुंबाचें नांव सरस्वतीबाई असून त्या अद्याप रावेर येथें हयात आहेत. मामांना ५ मुलें व २ मुली अशीं अपत्यें झालीं. पैकीं एक मुलगी व एक चिरंजीव विद्यमान् आहेत. चिरंजिवाचें नांव देवीदास हे असून ते बी. ए. झाले आहेत व ते रावेर येथेंच शिक्षक आहेत. मुलगी गोदूताई हया रावेर येथेंच बंधूजवळ असतात.

रा० रा० मामांनीं आपल्या आयुष्यांत अध्ययन, अध्यापन, शास्त्रचर्चा, स्नानसंध्या, ईश्वरभक्ति याशिवाय दुसरें कांहीं केलें नाहीं. विद्यार्थ्यांना तयार करण्यांत मामांना फार हौस व आनंद वाटे.

आपल्या नित्य रेखीव उद्योगाखेरीज ते निष्कारण काल दवडीत नसत. मामांची हयाती जर परमेश्वरकृपेनें आणखी वाढली असती तर त्यांचे हातून आणखीही शिष्यगण तयार होऊन बाहेर पडला असता व त्यांचा कीर्तिदुंदुभि सर्वत्र निनादत राहिला असता यांत शंका नाहीं. तथापि आयुर्वेदाचे ११।१२ विद्यार्थी उत्तम तयार करून त्यांनीं आयुर्वेदाची मोठी सेवा केली. असा हा नित्य व्यासंगी, विरक्त, भक्त व विद्वान् पुरुष सन १८९९. मध्यें प्लेगाचे भयानक रोगास बळी पडून आपल्या वयाच्या ४९ व्या वर्षीं नाशकासच दिवंगत झाला.

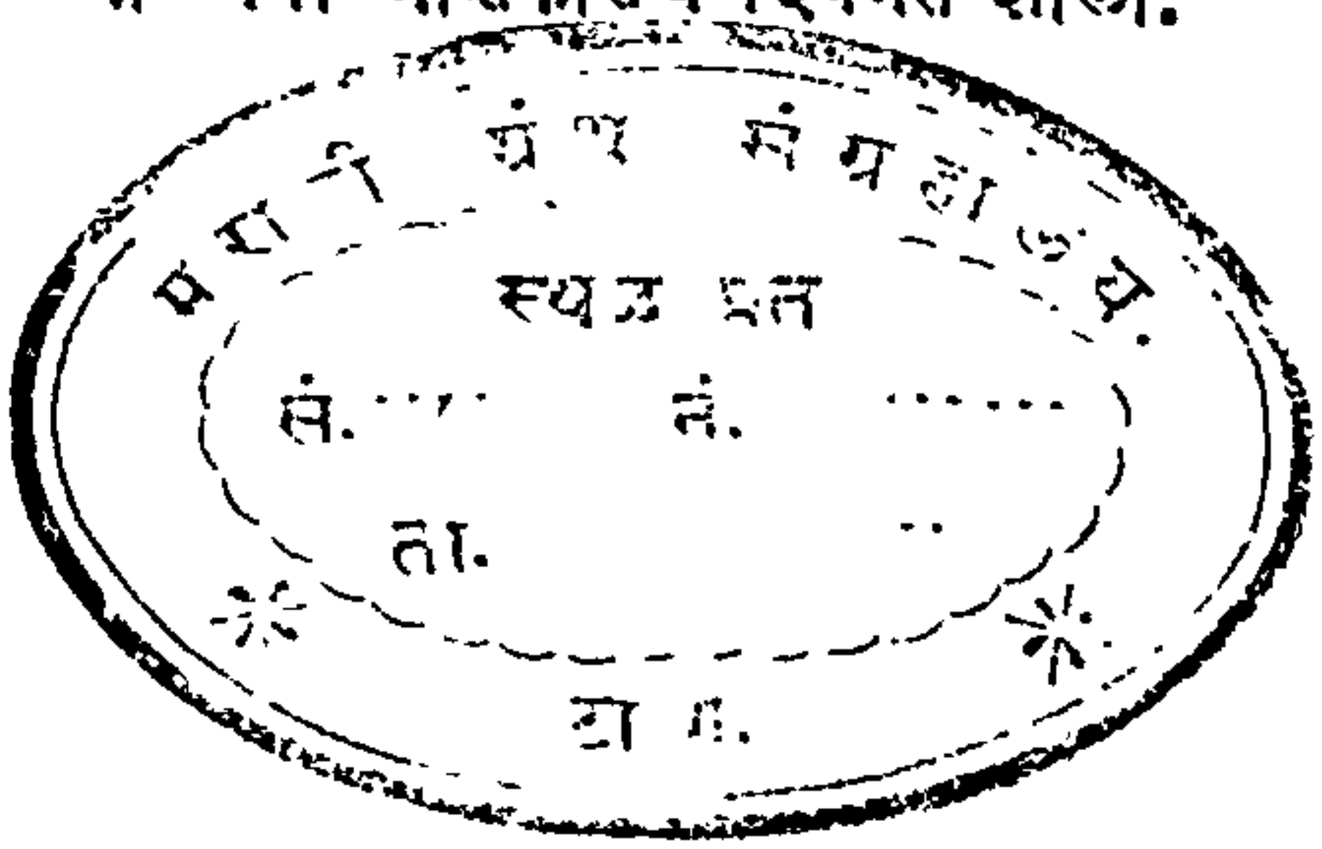

भाग दुसरा.

गु. प्राणाचार्य कृष्णशास्त्री देवधर

गुरुवर्य कृष्णशास्त्री देवधर यांची

जन्म लग्न कुंडली

श्रीगणेशायनमः । सजय.ति० ॥ अथ स्वस्ति श्रीमन्नृपशालिवाहन शके १७८२ रौद्रनाम संवत्सरे दक्षिणायने शरद् ऋतौ कार्तिके मासे कृष्ण पक्षे एकादश्यां तिथौ मंदवासरे घटी ४४ पलानि १५ चित्रा नक्षत्र घटी ४४ पलानि २० एवं पंचागशुद्धौ अस्मिन् दिने श्रीसूर्यास्तात् गत घटी १ पळे ४० वेलायां श्रीमतां जन्म ।

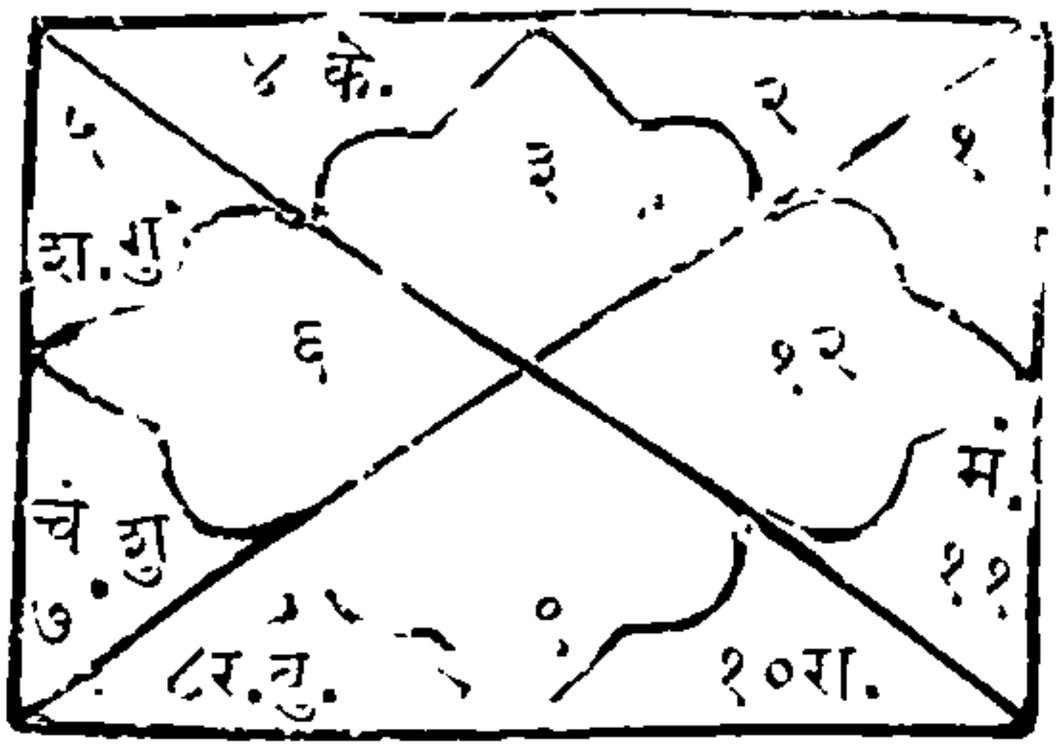

शुभं भवतु.

प्रकरण १ लें.

शिक्षणाची तळमळ.

जन्म व बालपण

आमच्या गुरुवर्यांचा जन्म शके १७८२ सालीं कार्तिक व॥ ११ रोजीं झाला. गुरुवर्यांचें मूळ गांव सागवे हें लहान खेडें होय. हें खेडें ता० राजापूर बंदर विजयदुर्ग जि० रत्नागिरी यामध्यें आहे. तेथें देवधर उपनांवाचें, हिरण्यकेशी कौशिक गोत्राचें एक गरीब घराणें रहात असें. याच घराण्यांत गुरुवर्यांचा जन्म झाला. गुरुवर्यांचे आजोबा दिनकरभट देवधर हे नामांकित वैदिक होते. वडील जनार्दनभट हे भिक्षुकी करीत असत. घरचें उत्पन्न अगदींच थोडें म्हणजे सालींना ६ रु. साऱ्याचे जमीनींत जें काय होईल तेवढेंच. अर्थात् सर्व कुटुंबाचें पोषण आकाशवृत्तीवरच अवलंबून असें, असें म्हटल्यास हरकत नाहीं.

यांचें प्राथमिक शिक्षण तेथल्याच एका गांवठी शाळेंत झालें. ही शाळा त्या गांवचे खोत रा० रामभाऊ देसाई यांनीं घातली होती. त्या शाळेंतील शिक्षण आटोपल्यावर तेथें नवीनच सुरूं झालेल्या सरकारी शाळेंत थोडें शिक्षण त्यांनीं घेतलें. पण ती शाळाही पुढें बंद झाल्यानें व दुसरी शिक्षणाची सोय तेथें नसल्यानें देवगड तालुक्यांतील पडेल या गांवीं शिकण्यास शके १७९३ सालीं गुरुवर्यांस जावें लागलें. त्या गांवीं रा० यशवंतभट मोडक यांचे घरीं राहून मधुकरीवृत्तीनें १७९७ पर्यंत मराठी पांचवे इयत्तेपर्यंत त्यांनीं शिक्षण घेतलें. तेथील शिक्षणक्रम संपल्यावर पुन्हां परत आपल्या घरीं सागवें येथें ते आले. पण अंतःकरणाचा शिक्षणाकडे ओढा असल्यानें पुढें

आणखी शिक्षण संपादन करण्याकरितां व आपली कांहीं सोय लाव-ण्याकरितां म्हणून शके १७९८ सालीं त्यांनीं

मुंबईस प्रयाण

केलें. तेथें ते रा० विष्णुशास्त्री जोशी वाडेकर यांचे येथें राहिले. रा० विष्णुशास्त्री हे अंध असल्याकारणानें त्यांनाही एकादा परिचारक पाहिजेच होता. मराठी शिक्षणाचा नाद सुटला म्हणून नव्हें तर पुढच्या शिक्षणाची सोय होणेंच अशक्य असल्यानें इच्छा असतांही तो नाद सोडून संस्कृताच्या अध्ययनाकडे त्यांना वळावें लागलें. संस्कृत शिक्षण संपादन करून कोठेंतरी पुराण वगैरे सांगून उदरनिर्वाह करावा यापेक्षां यावेळीं मोठें ध्येयही डोळ्यापुढें नव्हतें, कारण सदर शास्त्री-बुवांचा उद्योगही हाच होता. गुरुवर्यांच्याच शब्दांत लिहावयाचें म्हणजे "मनुष्यस्वभावच असा असतो कीं, ज्याचा निकट संबंध असतो तेंच त्याला करावेसें वाटतें" शिवाय स्वतःच्या अत्यंत कष्टमय आयुष्यापेक्षां थोडेंतरी वरचें आयुष्य अनुभविण्यास मिळण्याची स्थिति आली तरी हवीशी व मोठीच वाटणें स्वाभाविक होतें. असो. या अंध शास्त्री-बुवांची सर्व तऱ्हेची सेवा अनेक कष्ट सोसून केली तरी गुरुवर्यांचे पदरांत संस्कृत अध्ययनाचा म्हणण्यासारखा वाटा आला नाहीं. रूपावलि, समासचक्र, अमरकोश व रघुवंशाच्या दुसऱ्या सर्गाचे १० । २० श्लोक इतकेंच जेमतेम शिक्षण झालें. गुरुवर्य आपल्या छोटयाशा लिखाणांत लिहितात कीं, "तेथें १७९९ अखेरपर्यंत राहिलों, परंतु म्हणण्यासारखें शिकण्यास जमत नसे; कारण घरांतील काम करणारे सर्व आम्हींच म्हटलें तरी चालेल. शास्त्रीबुवांचा (विष्णुशास्त्री जोशी) स्वभाव अतिशय चमत्कारिक असल्यामुळें त्यांचें व माझें जमेनासें झालें, म्हणून मी घरीं गेलों–नव्हें–त्यांनीं मला पोंचविलें." नंतर तेथें कांहीं दिवस राहून शके १८०० च्या वैशाखमध्यें गुरुवर्यांचें

पुनश्च मुंबईस आगमन

झालें.

कोठेंतरी जेवण्याची सोय पहावी व कथेचा अभ्यास करावा

या उद्देशानें गुरुवर्य आपले आतेबंधु रा० रा० केशवराव गाडगीळ यांचे बरोबर मुंबईस आले. गुरुवर्य लिहितात, "जवळ कांहीं नाहीं, ज्याचे येथें बिऱ्हाड ठेवण्याचे हेतूनें आलों तो, माझे दुर्दैवानें परलोकीं गेला होता. हा मनुष्य हरिदास होता व त्याचा माझा स्नेह होता, आणि त्याला माझ्यासारख्या मनुष्याची जरूरी होती. म्हणजे ही विन-पगारी नोकरीच. असो. पुढें ती सोय नाहींशी झाल्यावर काय करावें हा विचार मनांत आला. मातुःश्रींनीं दिलेल्या पीठ पोह्यांवर कांहीं दिवस काढले, इतक्यामध्यें अलीबाग गांवीं मधुकरी मागणारांना श्रीमंत भाऊसाहेब विवलकर एकेवेळीं पुरेल असा मूदभर भात देत असतात अशी सुवार्ता कानीं आली. मग काय ! आनंद पोटांत मावेनासा झाला, आणि माझ्या आतेबंधूंना सांगितलें कीं, मला अलीबाग येथें पोंचविण्याची तजवीज करा म्हणजे सोबत वगैरे पाहून द्या. त्याप्रमाणें त्यांनीं मोठ्या काळजीनें अलीबाग येथील कारकून मुंबईस आले होते, त्यांची व माझी भेट करून दिली. त्या कारकुनानेंही एक नवीन बातमी सांगितली कीं कोणी एक नाशिककर शास्त्री, अलीबागेस श्री० भाऊ-साहेबांना औषधोपचार करण्यासाठीं आले आहेत. ते याला संस्कृत शिकवितील. अलीबाग येथें जेवणाची एकवेळ कां होईना, सोय होणार आणि शिकण्यास मिळणार ! मग काय ? आनंद ! शिवाय सोबतही मिळाली.

अलीबागेस प्रयाण

मी त्या कारकुनांबरोबर अलीबाग येथें दाखल झालों. त्यांचें नांव गणपतराव असें होते. हे पागेकडील नोकर होते. रात्रीं जेवण्याची अपेक्षा नव्हतीच. परंतु त्यांनीं शोध केला.

अलीबागेस नवीन ब्राह्मण उतरण्याची जागा ठरलेली होती. त्या ठिकाणीं वेदपठण करणारे विद्यार्थी पुष्कळ रहात होते. श्री० भाऊ-साहेब हे दानधर्म फार करीत असल्यामुळें तेथें भिक्षुक लोक पुष्कळ येत असत."

अशा तऱ्हेनें आमचे गुरुवर्य मुंबईहून अलीबागेस दाखल झाले. मुंबईस आपल्या आतेबंधूंकडे गुरुवर्य असतांना, त्यांनीं आपली गरिबी

असतांही गुरुवर्य देवधरांची जी काळजी वाहिली तीबद्दल गुरुवर्य लिहितात, "माझे आतेबंधु रा० केशवराव गाडगीळ हे आंग्ल्यांचे वाडयांत मुंबईस रहात असत. त्यावेळीं हे एका शाळेंत असिस्टंट मास्तर होते, आणि पगार रुपये सात असावा असें वाटतें. परंतु त्यांनीं मजविषयीं फार काळजी वाहिली. तसेंच तेथें सातारचे एक मास्तर होते. त्यांनींही मजविषयीं बरीच काळजी वाहिली."

सागवें या कोंकणच्या लहान खेडयांत जन्मलेला मुलगा घरच्या अत्यंत गरिबीमुळें शिक्षणाची अत्यंत इच्छा व बुद्धि असतांनाही केवळ आश्रयाच्या अभावीं गांवोगांव भटकत, कोठें मधुकरी मागत तर कोठें कोणाची सर्व तऱ्हेची चाकरी करीत एक वेळ मिळणाऱ्या मूदभर भाताची सोय ऐकून आनंद मानून काळ कंठीत आपल्या आयुष्याचीं १७।१८ वर्षें घालवितो, पण शिक्षणाची तळमळ सोडीत नाहीं ! यावरून होतकरू तरुणांनीं आपलें कष्टमय आयुष्य कंठीत असतांना आपलें ध्येय व निश्चय यांची कास पक्की धरावी व हताश न होतां धीमेपणानें मार्ग आक्रमण करावा हा धडा त्यांना घेतां येणार नाहीं काय ? तसेंच आपत्तीमुळें किंवा निर्धनतेमुळें किती होतकरू तरुणांच्या सर्व आयुष्याची खराबी होऊन त्यांना आपल्या सर्व महत्त्वाकांक्षांना मुकावें लागत असेल व अशा तऱ्हेनें ही राष्ट्राची बौद्धिक संपत्ति किती नाश पावत असेल याचाही विचार मनांत येऊन कोणाचें अंतःकरण विदीर्ण होणार नाहीं ? तसेंच, "कष्टेंवीण फळ नाहीं । कष्टेंवीण राज्य नाहीं ॥ केल्यावीण होत नाहीं । कांहीं एक ॥ ही समर्थोक्ति मनांत बिंबल्याशिवाय राहणार नाहीं.

प्रकरण २ रें.

अलीबागचा मुक्काम.

मागच्या प्रकरणांत वर्णन केल्याप्रमाणें गुरुवर्य देवधरशास्त्री हे अलीबागेस येऊन दाखल झाले. गुरुवर्य लिहितात, "दुसरे दिवशीं वे० शा० सं० रा० रा० गणेशशास्त्री तरटे वैद्य जे माझ्या भावी सर्वोत्कर्षाचें मूळ त्यांजकडे रा० गणपतराव हे मला घेऊन गेले, आणि रीतीप्रमाणें त्यांनीं माझी माहीति सांगितली कीं, हा कोंकणचा आहे, गरीब आहे, मधुकरी मागून शिकण्यास आलेला आहे, संस्कृत शिकण्याचें याच्या मनांत आहे. तेव्हां आपण याला शिकवावें. यावर त्यांनीं "शिकत असेल तर सांगेन. हीं कोंकणचीं मुलें नाटकांत वगैरे जावयाचीं, एके ठिकाणीं राहणें कठीण, तथापि राहील तितके दिवस सांगेन," असें म्हणून त्या उदार अंतःकरणाच्या पुरुषानें मजकडे पाहून म्हटलें कीं, तूं दररोज म्हणण्यास येत जा. प्रथम अमरकोश वगैरे म्हटला पाहिजे. अमरकोशाचें पुस्तक नसेल तर घेऊन ठेव म्हणजे बरें पडेल. बिऱ्हाड वगैरे कोठें आहे. जेवण्याची कशी सोय आहे, याचीही चौकशी केली.

नंतर दररोज सकाळपासून दोनप्रहरपर्यंत व दोनप्रहरपासून संध्याकाळपर्यंत त्यांचेजवळ जाऊन बसावें व म्हणावें. माझेंजवळ त्यावेळीं पैसे नव्हते व अमरकोशाचें पुस्तकही नव्हतें, म्हणून मी माझे आतेबंधु रा० केशवराव यांना लिहून कळविलें, व त्यांनींही मोठ्या उदारपणानें मजला तें पुस्तक पाठवून दिलें.

अलीबागेस त्यावेळीं रा० रा० केशवराव गाडगीळ यांचे चुलते, श्री० भाऊसाहेब यांचे कुटुंबाकडे कारभारी होते. बाईसाहेबांची त्यांचेवर मर्जीही फार होती. परंतु मला त्यांचा कांहींही उपयोग झाला नाहीं. यशवंतराव गाडगीळ या नांवाचे माझ्याच गांवचे एक गृहस्थ तेथें खाणावळ घालून होते. त्यांचेकडे आमचे गांवच्या उपाध्याचा मुलगा बाळू भिडे याच्या ओळखीनें मी बिऱ्हाड ठेविलें होतें. त्याचा उपयोग मधुकरी आणून तेथें खाणें व रात्रीं झोपणें, इतकाच होत असे. परंतु येथेंही कांहीं थोडथोडें काम – उष्टीं वगैरे काढणें – पडूं लागलें, त्यामुळें बराच त्रास होऊं लागला परंतु निरुपाय होता.

सुमारें पंधरा दिवसानंतर गु० शास्त्रीबुवांनीं मला पुन्हां विचारलें कीं, "खाण्याची वगैरे तजवीज कशी काय आहे?" माझें उत्तर, 'बरी आहे' असें होतें. तथापि त्यांनीं मला त्यांचेकडून कालवण वगैरे नेण्यास सांगितलें, आणि ब्राह्मणास, "याला पोळी वगैरे देत जा" अशी ताकीद दिली. त्यावेळेपासून मजला जी पोळी मिळत आहे ती आजतागायत. तोंपर्यंत पोळी म्हणजे मोठें पक्वान्न असें आम्हांस वाटत असे एका मुदींत सरासरी एकवेळ पोट भरत असे. दुसऱ्या वेळीं उपवास. त्या वयांत उपवास म्हणजे फारच कठीण. पण करणार काय? गांवांत मधुकरी जास्त मागावी, तर फार फिरूनही पुरेसें अन्न मिळत नसे, म्हणून गांवांत भिक्षा मागत नव्हतों. अशा स्थितींत माझे कांहीं दिवस गेले. त्यानंतर गु० शास्त्रीबुवांनीं श्री० भाऊसाहेब यांजकडे वर्दी लावून मला दोन मुदा मिळतील अशी व्यवस्था केली. श्री० भाऊसाहेबांकडे, वेदपठन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस दोन मुदा व इतर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांस एक मूद देण्याची वहिवाट असे. त्यांत माझी सोय लागल्यामुळें मला दोनवेळ अन्न मिळूं लागलें.

कांहीं दिवसांनीं गु० शास्त्रीबुवांनीं मला आपले येथेंच राहण्यास सांगितलें. तेव्हांपासून, वाडयांतून मुदा जरी मी आणीत होतों, तरी मधुकरीचें अन्न खाण्याचें बंद झालें. गु० शास्त्रीबुवांनीं मला आपल्या पंगतीस बसवून उत्तमप्रकारचें जेवण घालण्यास सुरुवात केली. त्याच-

प्रमाणें त्यांचे कृपेनें अजूनही तसेंच चाललें आहे.

शागीर्दी.

कांहीं दिवसांनंतर मला श्री० भाऊसाहेबांचे येथें शागीर्दपेशांत दरमहा सहा रुपयावर नोकरी लागली. ही नोकरीही गु० शास्त्रीबुवांचेच कृपेनें लागली. नोकरी केवळ नांवाचीच होती. कारण काम कांहींच नव्हतें आणि पगार मात्र मिळत होता.

गु० शास्त्रीबुवांचे तैनातीस वाडयांतून दिलेला ब्राह्मण व्यसनी होता, व शास्त्रीबुवा निर्व्यसनी होते. तेव्हां तो ब्राह्मण त्यांना पसंत नसे. म्हणून शास्त्रीबुवांनीं श्री० भाऊसाहेबांस सांगितलें कीं, "आपण दिलेला ब्राह्मण माझे उपयोगाचा नाहीं. त्याचेऐवजी दुसरा दिलांत तरी तो अशाचपैकीं असणार. तेव्हां मजजवळ कोंकणचा एक विद्यार्थी शिकत असून तो रात्रंदिवस मजजवळ असतो. त्यासच जर आपण पगार चालूं केलांत तर त्यालाही त्या पगाराचा त्याच्या गरजा भागविण्यास उपयोग होईल. माझी शुश्रूषा तर तो करीतच आहे." श्रीमंतांनीं गु० शास्त्रीबुवांचें म्हणणें कारभाऱ्यांचे कानावर घातलें. कारभाऱ्यांनीं माझी सहा रुपयांवर नेमणूक केली, व श्रीमंतांचा दोन रुपये फायदा केला कारण त्या ब्राह्मणास आठ रुपये पगार होता.

पगाराची व्यवस्था.

वाडयांतील गडी व स्वयंपाकीणबाई, गु० शास्त्रीबुवांचीं सर्व कामें करीत असत. पंगतीला मला उत्तम जेवण मिळे. त्यामुळें हा सहा रुपये पगार घेणें मला प्रशस्त वाटेना. पहिल्या महिन्याचा पगार आणल्यावर मी तो गु० शास्त्रीबुवांपाशीं दिला. त्यांनीं सांगितलें कीं, हे रुपये तुझे आहेत त्यांचें तूं वाटेल तें कर. त्यावर मी म्हटलें मला हे रुपये नकोत; कारण मी कांहींही काम करीत नाहीं. त्यावर त्यांचे व बाईंचे विचारें मी दोन व बाईंनीं चार रुपये घ्यावे असें ठरलें, आणि त्याप्रमाणें क्रम सुरू झाला. मलाही या दोन रुपयांचा उपयोग धोतरें, उपरणीं, बंडया वगैरे करण्याकडे होऊं लागला. असा पगार ७।८ महिनेच मिळत राहिला. कारण त्यानंतर गु० शास्त्री-

बुवा कार्तिक मार्गशीर्षांचे सुमारास नाशकास परत आले. त्यावेळीं मीही त्यांचेबरोबर नाशकास आलों. त्यावेळीं त्यांचा व माझा बराच संवाद झाला. त्यांतील मुख्य भाग पुढीलप्रमाणें होता. ते म्हणाले, " तुला येथें नोकरी लागली आहे, व ती शागीर्दपेशांतली कां असेना पण कायमची आहे. नासिक येथें आल्यास, येथें जसें सध्यां उत्तम तूपसाखरेचें जेवण मिळतें तसें तेथें मिळणार नाहीं. इतकेंच नव्हें तर मी गरीब असल्यानें माझे येथेंही जेवण्याची सोय होईल कीं नाहीं याची शंका आहे. याचा विचार करून मग येण्याचें नक्की ठरव." मीं लगेच उत्तर दिलें, मला कांहीं एक विचार करावयाचा नाहीं. आपल्याबरोबर मी शिकण्यासाठीं नासिक येथें येणार आणि आपला निर्वाह मधुकरी मागून करीन, मजला आपण घेऊन जावें. याप्रमाणें माझें नासिक येथें येणें झालें."

गु० कृष्णशास्त्री देवधर यांचें हस्ताक्षर.

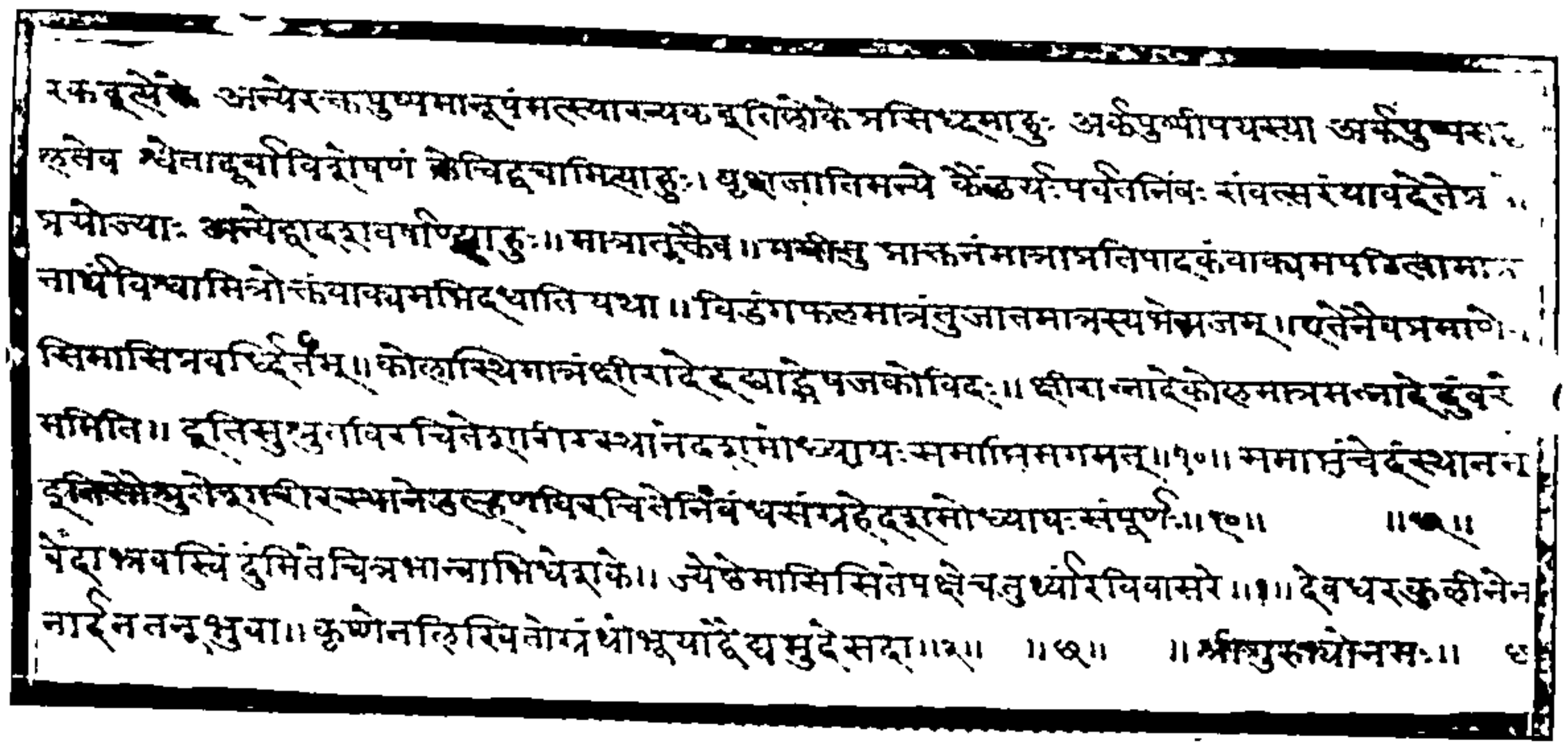

प्रकरण ३ रें.

अध्ययन व गृहस्थाश्रम.

आमचे गुरुवर्य, त्यांचे गुरुजी गणेशशास्त्री तरटे यांचेबरोबर नाशकास आल्यावर त्यांचेकडेच राहूं लागले. २।४ दिवसांनीं व पुढेंही १।२ वेळेस, "मी आतां पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें मधुकरी मागून आणतों," असें त्यांनीं सांगून पाहिलें. पण श्री० तरटेशास्त्री यांनीं निरनिराळीं कारणें सांगून त्यांना मधुकरी मागूं दिली नाहीं. त्यावेळीं गु० तरटेशास्त्री यांचे घरांतील माणसें म्हणजे, ते स्वतः आणि त्यांचे चिरंजीव रा० गंगाधरपंत व एक स्वयंपाकाची बाई इतके असत, त्यांत यांची भर पडली. स्वयंपाकाची बाई फार तापट स्वभावाची असे, व गु० तरटेशास्त्रीही त्याच स्वभावाचे असल्यानें घरांत नेहमीं तंटे होत. त्यामुळें अलीबागेहून परत आल्यावर बाई निघून गेली. त्यामुळें स्वयं-पाक वगैरे सर्व कामें तिघांवरच पडूं लागलीं.

अलीबागेहून परत आल्यावर गु० तरटेशास्त्र्यांनीं आपल्या मुलास व गु० देवधरशास्त्र्यांस वैद्यकीचे ग्रंथ शिकविण्यास सुरवात केली. नाशकास धंदा चालेना म्हणून मुंबईस धंदा करण्यासाठीं गु० तरटेशास्त्री गेले तेव्हां त्यांचेबरोबर गु० देवधरही होते. याचवेळीं डॉ० अण्णा मोरेश्वर कुंटे यांच्याशीं तरटेशास्त्र्यांची ओळख होऊन डॉ० कुंटे यांचे बंगल्यांत गु० शास्त्रीबुवांनीं आयुर्वेदाची पाठशाळा काढली. पण मत-भेदानें ती लवकरच बंद पडली. यावेळेस गु० तरटेशास्त्री शांता-रामाचे चाळींत रहात असत. त्या शाळेंत गु० देवधर हे एकटेच विद्यार्थी होते. ४।६ महिनें मुंबईस राहून तेथील धंद्याचा जम नीट

न बसल्यानें गु० तरटेशास्त्री परत नाशकास आले. या मुंबईच्या ४।६ महिन्यांच्या मुक्कामांत गु० देवधरांचा, तेथील नेटिव्ह ओपिनियन प्रेसचे मालक श्री० हरीभाऊ परांजपे यांच्या सर्व मंडळींचा परिचय झाला व तो पुढें फारच वाढत गेला. गु० तरटेशास्त्री नाशकास आल्यावर त्यांना शेंगांव (वऱ्हाड) चे रा० बापू पाटील यांचेकडून बोलावणें आल्यावरून हे त्रिवर्ग, शके १८०२ मध्यें तिकडे गेले. यावेळीं माधव-निदान व अष्टांगहृदय या ग्रंथांचें अध्ययन चालूं होतें. येतांना गु० तरटेशास्त्री बावनबीर, अकोला व बाळापूर या गांवीं प्रवास करून नाशकास आले. या खेपेस गु० तरटेशास्त्र्यांस पैदास चांगली झाल्या-मुळें त्यांस थोडी स्वस्थता मिळाली. या सर्व प्रवासांत गु० देवधरांचें आयुर्वेदाचें शिक्षण चालूंच होतें.

प्रथम विवाह.

गु० गणेशशास्त्र्यांनीं आपल्या चिरंजीवांचें लग्न शके १८०२ सालीं केलें, व गु० देवधरांचें लग्न पुढल्याच वर्षीं म्हणजे शके १८०३ सालीं त्यांनींच केलें. या लग्नाचा योगही मोठ्या मजेनेंच जमून आला. गु० तरटेशास्त्री मुंबईस धंद्यानिमित्त असतांना, डॉ० कुंटे यांनीं वाग्भटाचें पुस्तक छापून व मोठी प्रस्तावना जोडून प्रसिद्ध केलें होतें. त्यांतील अशुध्दें व अपपाठ यांबद्दलची एक लेखमाला गु० तरटे यांनीं नेटिव्ह ओपिनियन पत्रांत सुरूं केली होती. त्या मालेंतील लेख नेऊन देण्यास गु० देवधर हे नेहमीं त्या छापखान्यांत जात असत. त्या पत्राचे व छापखान्याचे मालक रा० रा० नारायणराव व रा० रा० हर्राभाऊ परांजपे असत, व त्यांना मदतनीस म्हणून रा० रा० मोरोपंत वाळवेकर या नांवाचे एक गृहस्थ असत. नेटिव्ह ओपिनियन पत्र रा० सा० मंडलीक यांचे देखरेखीखालीं जुन्या मताचें निघत असे. रा० वाळवेकर हे नवीन मताचे असल्यामुळें वर्तमानपत्राची व्यवस्था रा० परांजपे, आणि छापखान्याची व्यवस्था रा० वाळवेकर पहात.

गु० तरटेशास्त्री व रा० सा० मंडलीक यांचा लोभ होता. इतकेंच नव्हें तर त्यांचा गु० तरटेशास्त्र्यांना आश्रयही होता. रा० सा०

मंडलीक यांना दरसाल सरासरी शंभर रुपये तरी आमरण पोंचवीत असत. यामुळें सदर लेखमाला वरील पत्रांत प्रसिद्ध होऊं लागली होती. गु० देवधरशास्त्र्यांस वारंवार पाहिल्यानें रा० हरीभाऊंचें त्यांचे-विषयीं चांगलें मत होऊन, मला विचारल्याशिवाय याचें लग्न करूं नका असें त्यांनीं गु० तरटेशास्त्र्यांस सांगून ठेविलें होतें.

गु० देवधरांचा अभ्यास उत्तम चालला होता, वागणूक व्यवस्थित होती, गुरुजींचें प्रेमही संपादन झालें होतें यामुळें, गु० तरटेशास्त्री यांचे मनांत आपल्या शिष्याचें लग्न करावें असें येऊन त्यांनीं पूर्वी ठरल्याप्रमाणें रा० हरीभाऊंस कळविले. परंतु त्यावेळीं रा० हरीभाऊंचें मनांत असलें तरी त्यांचे कुटुंबाचें मनास हें स्थळ न आल्यानें त्यांना नकार देणें भाग पडलें. ऐनवेळीं रा० हरीभाऊंनीं नकार दिल्यानें गु० तरटेशास्त्र्यांस राग आला व वाईटही वाटलें. ही हकीगत रा० मोरोपंत वाळवेकरांना समजतांच त्यांनीं आपलें स्नेही रा० विष्णुपंत जोशी यांची उपवर मुलगी देऊं केली; व हें लग्न त्याचसालीं (शके १८०३) नाशकास झालें. रा० विष्णुपंत हे रेल्वेकडे नौकरीस होते. त्यांनीं दोन्ही बाजूंचा व मुलीच्या अंगावरील थोडयाफार जिनसांचा खर्च केला. अशा तऱ्हेनें गुरुवर्यांचा गृहस्थाश्रमांत प्रवेश झाला.

प्रकरण ४ थें.

आयुर्वेद पारंगतता.

गुरुवर्यांचें आयुर्वेदाचें शिक्षण पद्धतशीर व जोरांत चालूं अस-ल्याचें मागच्या प्रकरणांत आलेंच आहे. त्यांनीं आपल्या गुरुंजवळ पंचकाव्यें, रामायण व भारतचंपू, कालिदास व भवभूति यांचीं नाटकें, लक्ष्मीसहस्र वगैरे व्युत्पत्तीच्या ग्रंथांचें अध्ययन केलें. वैद्यकीचे माधव-निदान, अष्टांगहृदय, रसरत्नसमुच्चय, राजनिघंटु हे ग्रंथ, आणि चरक व सुश्रुतांतील परीक्षेपुरता भाग यांचें अध्ययन शके १८०४ पर्यंत संपविलें. शके १८०५ सालचे चैत्रांत पुणें येथें वेदशास्त्रोत्तेजक सभे-च्या वैद्यकाच्या दोन्ही परीक्षा देण्यास आपल्या गुरुवर्यांसह गेले. त्यावेळीं त्या सभेचे चिटणीस, रा० सा० बळवंत रामचंद्र सहस्रबुद्धे हे होते. शास्त्रीबुवा पुण्यास गेल्यावर त्यांची परीक्षा घेण्याकरितां, प्रख्यात वैद्य श्री० रा० रा० बापूसाहेब मेहेंदळे, वे० शा० सं० बाळ-शास्त्री माटे व वाग्भटाचे मराठी भाषांतरकार व त्रिदोषवादाचे उत्पादक प्रख्यात डॉ० गणेश कृष्ण गर्दे यांना विचारणा झाली होती. परंतु वे० शा० सं० बाळशास्त्री माटे व श्री० रा० रा० बापूसाहेब मेहेंदळे यांचें विशेषसें सख्य नव्हतें. श्री० बापूसाहेब मेहेंदळे हे घरा-बाहेर बहुतेक पडतच नसल्यानें, त्यांनीं परीक्षक होण्याचें नाकारिलें. स्वतः वे० शा० सं० बाळशास्त्री माटे हे आपल्या शिष्याचाच शिष्य परीक्षेस आला असल्यानें स्वतःवर पक्षपातित्वाचा आरोप येऊं नये म्हणून परीक्षक होण्यास मनापासून तयार नव्हते. राहतां राहिले. डॉ०

गर्दे. यांचें व परीक्ष्य देवधरशास्त्र्यांचें डॉ० गर्दे यांच्या दवाखान्यांत वाग्भटाच्या तुकीच्या भाषांतराचे बाबतींत बरेंच विवादात्मक भाषण परीक्षेच्या आधीं थोडेच दिवस झाले असल्यानें व, " आम्ही परीक्षकच आहों, पुढें पाहून घेऊं, " असें त्यांनीं तोंडावर सांगितल्यामुळें पूर्व-ग्रहदूषित परीक्षक नेमावा किंवा नाहीं असा पेच रा० सा० सहस्रबुद्धे यांस पडला होता. अखेरीस वे० शा० सं० माटेशास्त्री व डॉ० गर्दे हेच परीक्षक कायम होऊन परीक्षा लेखी व तोंडी घेण्यांत आली. परीक्षेचीं प्रश्नपत्रें डॉ० गर्दे यांनाच श्री० माटेशास्त्र्यांनीं काढावयास सांगितलीं होतीं. पण पूर्वीच्या, दवाखान्यांतील झालेल्या वादविवादाचें उट्टें काढण्याकरतांच कीं काय डॉ० गर्दे यांनीं अवघड प्रश्न काढले. अर्थात् त्याबद्दल दोन्ही परीक्षकांत मतभेद झाला. त्यामुळें रा० सा० सहस्रबुद्धे यांना, प्रश्नपत्रें द्यावीं किंवा नाहीं असा प्रश्न पडला. त्यांनीं झालेली स्थिति परीक्ष्य देवधरशास्त्र्यांस सांगितली. त्यांनीं तींच प्रश्नपत्रें मागून घेतलीं व सोडविलीं. डॉ० गर्दे यांचें मत जरी प्रतिकूल होतें तरी त्यांना, प्रश्न उत्तमतऱ्हेनें सोडविल्यामुळें लेखी शें० ६० चे वर आणि तोंडी शें० ९० चे वर गुण देणें भागच पडलें. श्री० बापूसाहेब मेहेंदळे यांनीं जरी परीक्षक होण्याचें नाकारिलें होतें तरी रा० सा० सहस्रबुध्दे यांना, " ज्या विद्यार्थ्याची परीक्षा घ्यावयाची आहे तो मजकडे हल्लीं रोज सहज येत असल्यानें त्याच्या अध्ययनाची मला कल्पना आहे. अर्थात् अशा विद्यार्थ्यांस जो परीक्षक नापास करील, त्याची परीक्षा घेण्यास मात्र मी येईन, " असा निरोप त्यांनीं पाठविला होता.

गु० देवधरशास्त्री, समेच्या दोन्ही परीक्षा एकाच वर्षीं उत्तम-श्रेणींत उत्तीर्ण झाल्यानें त्यांना, त्यांचे गुरु वे० शा० सं० तरटेशास्त्री व परमगुरु बाळशास्त्री माटे यांना अत्यंत आनंद झाला. त्यावेळच्या ज्ञानप्रकाश वगैरे पत्रांतही गुरुवर्यांचें अभिनंदन केलें गेलें.

बापूसाहेबांच्या सहवासांत.

गुरुवर्य परीक्षा देण्यासाठीं पुण्यास गेल्या दिवसापासून तों

नाशकास परत येईपावेतों सवड करून श्री० बापूसाहेब मेहेंदळे यांजकडे नित्य जात असत. गुरुवर्यांकडे श्री० बापूसाहेबांची, एक होतकरू, हुशार व आयुर्वेदशिक्षित विद्यार्थी, अशी दृष्टि असे. तेवढया सहवासांत श्री० बापूसाहेबांचें वैभव, त्यांची वैद्यकीचा व्यवहार करण्याची व रोगी तपासण्याची पद्धत, त्यांचा लहर्गी पण उमदा स्वभाव, त्यांची तीव्र बुद्धिमत्ता व रसिकता वगैरेंचा गुरुवर्यांस चांगलाच परिचय झाला होता. सर्व जग एकीकडे व श्री० बापूसाहेब स्वतः एकीकडे, अशी त्यांच्या मनाची ठेवण, व त्याप्रमाणें वागण्याची धीट वृत्ति पाहून त्यांचेविषयीं आदर, अभिमान, अपूर्वाई या भावनासह उद्वेगही वाटल्यावाचून रहात नसे. गुरुवर्यांना, त्यांनींच पुण्याच्या वेळच्या वैद्य डॉक्टरांची नामावलि, थोडयाशा उपहास बुद्धीनेंच श्लोकबद्ध करून दिली होती ती अशी:—

॥ दांभिकः प्रियवादी च, धैर्यवान् बलवान् युवा ॥
॥ मूर्खो लोभी दयाहीनो, भिषक् सर्वजनप्रियः ॥ १ ॥
॥ गर्दे विश्राम देसाई पारखी सेक्स्टनो विटी ॥
॥ शिवो भिकाजी बलवान् डॉक्टराः पुण्यपत्तने ॥ २ ॥
॥ दीक्षितत्रितयं शास्त्री–पंचकं राव–पंचकम् ॥
॥ भट्टानां त्रितयं चेति राजवैद्यास्तु षोडश ॥ ३ ॥
॥ औषधं बाटली तोयं, वैद्यो डॉक्टर–संज्ञकः ॥
॥ प्रत्यहं फी प्रदातव्या, दैवाधीनो गुणोभवेत् ॥ ४ ॥

गु० देवधरशास्त्री परीक्षा देऊन, आपल्या गुरुजींसह परत नाशकास आले. त्यानंतर कार्तिक महिन्यांत गु० तरटेशास्त्र्यांना, श्रीमंत तुकोजीराव महाराज होळकर यांचें निमंत्रण आल्यावरून, ते गु० देवधरांसह इंदूर येथें गेले. तेथें श्रीमंत महाराजांचे समोर गुरुवर्यांची वैद्यकाची परीक्षा तेथील विद्वान् वैद्यराज गणेशशास्त्री केळकर, (श्री० नानासाहेब केळकर यांचे वडील) वैद्यराज गणेशशास्त्री भागवत, वैद्यराज कन्हय्यालाल यांनीं घेतली. स्वतः हुजुरांनींही कांहीं प्रश्न

विचारिले. त्या परीक्षेंत उत्तीर्ण होऊन, दक्षिणा रुपये २५ व होळकर राज्यांत वैद्यकी करण्याची परवानगी देणारें प्रशस्तिपत्रक गुरुवर्यांस मिळालें. श्रीमंत महाराजांनीं, गु० तरटे शास्त्र्यांचा, एक जरीची शालजोडी व रुपये ५०० देऊन मोठा सन्मान केल्याचें मागें आलेंच आहे. ही गुरुशिष्यांची जोडी उज्जयिनी, महेश्वर वगैरे ठिकाणीं जाऊन नाशकास परत आली.

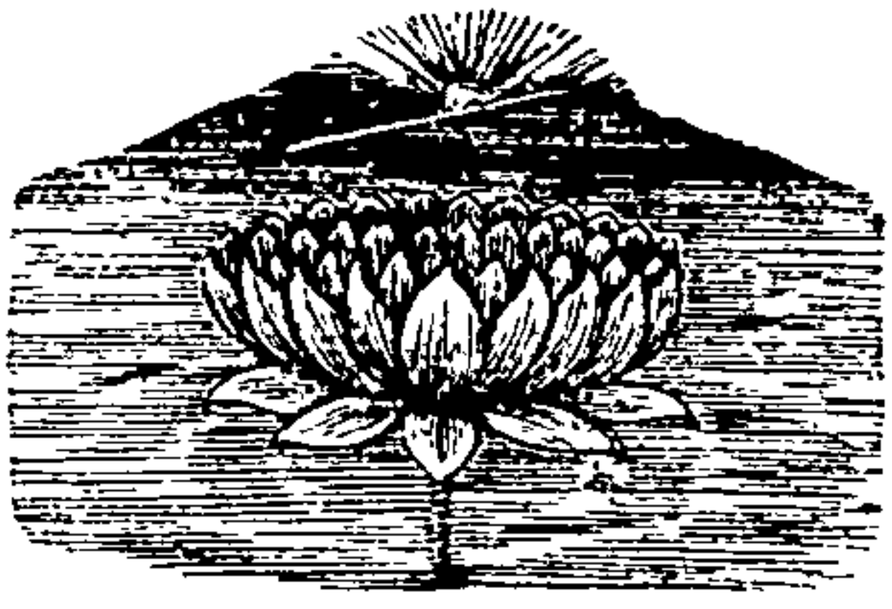

प्रकरण ५ वें.

व्यवसायारंभ

गु० देवधरशास्त्री इंदूरचा प्रवास संपवून परत आल्यावर, स्वतंत्र औषधालय काढून धंदा करावा असें उभयतां गुरुवर्यांच्या मतानें ठरलें. हें औषधालय गु० तरटेशास्त्री यांचे चिरंजीव आणि गु० देवधर यांनीं चालवावें व जी प्राप्ति होईल ती दोघांनीं वाटून घ्यावी असें थोरल्या शास्त्रीबुवांचे विचारानें ठरलें. धंद्यास सुरवात करावयाची, पण त्यास लागणारें भांडवल कोठून आणावें ही पंचाइत पडली.

गु० गणेशशास्त्र्यांचे विचारानें, पंचवटींतील सार्वजनिक कार्यांत पुढाकार घेणारे व आर्यवैद्यकाचा अभिमान बाळगणारे, रा० रा० कृष्णराव भोंडे यांचे बंधु रा० सीतारामपंत उर्फ अण्णासाहेब भोंडे हे सावकारी व चांदीच्या भांड्यांचा व्यापार करीत असत, त्यांचेकडून रुपये चारशे बारा आणे मितीनें काढून औषधें करण्यास सुरवात झाली, व कांहीं बाटल्या, खुर्च्या, टेबल, कपाट वगैरे औषधालयास आवश्यक लागणारें सामान विकत घेतलें आणि शके १८०५ च्या फाल्गुन शु० १० रोजीं औषधालयाची सुरुवात केली. औषधालयाचें नांव " हिंदुऔषधालय " असें ठेविलें. या दोघांनीं शके १८०६ वैशाख पावेतों एकत्र धंदा केला. प्रत्येकास सुमारें १५।२० रुपये दरमहा मिळत असत. परंतु पुढें रा० गंगाधरपंतांनीं आपलें अंग काढून घेतलें. त्यांना वक्तशीर येणें आणि काम करणें वगैरे होत नसल्यामुळें गु० थोरलेशास्त्री व त्यांचे चिरंजीव यांचा नेहमीं तंटा होई. त्यामुळें शेवटीं गु० देवधरशास्त्री यांनींच औषधालय सांभाळावें असें ठरलें व

त्याप्रमाणें, कर्जाचा बोजा स्वतांचें अंगावर घेऊन हें औषधालय गुरुवर्यांच्या पूर्ण मालकीचें झालें. हें औषधालय नासिक येथें सडकेवर (मेनरोड) रा० रा० शंकरराव व काशीनाथपंत बरवे यांच्या घरांत शके १८०५ पासून शके १८३९ पर्यंत सारखें होतें.

औषधालयाची मांडणी.

औषधालयाची मांडणी टेबल, खुर्च्या, बांक वगैरे नवीन पद्धतीची होती. बैठकीची नव्हती. रोग्यांचे रोज भरावयाचे कागद (केसपेपर्स) असत. महिनाअखेर किंवा आठवड्याचे शेवटीं हिशेब करण्यांत येऊन, रोजचा ठरावीक दोन आण्यापासून आठ आण्यापर्यंत आकार करून बिल केलें जाई. एकदम उक्ते पैसे घेण्यांत येत नसत. गांवांत रोगी पाहण्यास घरीं गेल्यास चार आणे घेत असत. कांहीं लोक दोन आणेही देत.

यांचे आधींची नासिकची धंद्याची पद्धत पुढीलप्रमाणें होती. रोग्याचे घरीं वैद्य गेले कीं शिवराई किंवा अर्धा आणा व सुपारी नमस्कारपूर्वक मिळावयाची, आणि " रिक्तहस्तं न पश्येत राजानं देवतां गुरुम् । वैद्यं " इ० श्लोकान्वयें त्यांची संभावना व्हावयाची. मग वैद्य-बुवांनीं रोग्याला तपासून औषधाचा काढा किंवा पुड्या, देणें असेल तें द्यावयाचें. विशेषें करून रोगी बरा होईतों उक्ती रक्कम ठरवून त्या रकमेचा चतुर्थांश, तृतीयांश किंवा द्वितीयांश अगाऊ घ्यावयाचा, व बाकीची रक्कम २ । ३ हप्त्यांनीं मिळत असे. कांहीं लोकांकडून औषध तयार करण्याकरितां म्हणून अगाऊ रक्कम घेऊन नंतर रोग्यास औषध देण्यांत येई. जुन्या वैद्यकग्रंथांत, गरीबांपासून किंव आर्तांपासून वैद्यानें – विशेषतः ब्राह्मण वैद्यानें – कांहीं एक घेऊं नये. रोग्यासाठीं औषध तयार करावयाचें असल्यास तें तयार करावें. निम्मे रोग्यास देऊन निम्मे वैद्यानें घ्यावें, अशीं वचनें सांपडतात. कांहीं शक्तिवर्धक औषधें पाक किंवा सोनें, मोतीं, चांदी, हिरेमाणीक वगैरे मूल्यवान् वस्तूंचीं औषधें करावयाचीं असल्यास त्या त्या वस्तूंच्या याद्या तयार करून द्यावयाच्या, आणि रोग्यानें तें सामान आणून दिल्यावर वैद्यानें

औषध तयार करून द्यावयाचें, अशीही पद्धत असे. या सर्वतऱ्हेच्या पद्धति कमीजास्त मानानें खानदेश, वऱ्हाड, उत्तर हिंदुस्तान वगैरे भागांत अद्यापिही प्रचलित आहेत. पण या पद्धतींत रोगी व वैद्य यांचे उभयपक्षीं फायदे व तोटेही असल्यानें आणि एकंदरींत या सर्व पद्धति व्यवहाराला व सरळपणाला अनुपयुक्त व सदोष असल्यानें आमच्या गुरुवर्यांनीं डॉक्टर लोकांची पद्धति वैद्यव्यवहारांत आणून नाशकांत रूढ केली.

अद्यापही कांहीं वैद्य दोन आणे चार आणे घेऊन रोग्याचे घरीं जातात व औषधें देतात. गुरुवर्यांनीं अर्ध्या आण्यावरून चार आण्यावर लोकांना आणून ठेविलें. त्यांतही आतां पुष्कळच फरक झाला आहे. कांहीं काल असा होता कीं, नासिक शहरांत वैद्यांचाच धंदा उत्तम चाले, व डॉक्टरांचे पाय येथें स्थिर होत नसत. पण तो काल हल्लीं पालटला आहे. सध्यां येथें डॉक्टरांचाच भरणा वैद्यांपेक्षां पुष्कळ म्हणजे गरजेपेक्षांही अधिक झाला आहे. डॉक्टर लोकांची फी एकपासून दोन रुपयेपर्यंत असल्यानें वैद्यांनाही अलीकडे नव्या वळणाच्या लोकांत तीच फी मिळूं लागली आहे. आतां अर्धा आणा सुपारी बुडालीच पण दोन आणे चार आणे मात्र जिवंत आहेत.

प्राणाचार्य गोपाळराव बिवलकर हे पुढें पुढें गांवांत आठ आणे घेऊं लागले. एका गुरुवर्यांखेरीज त्या वेळीं सर्व वैद्यांची व्यवहाराची पद्धत बिल आकारण्याची नसून वर वर्णन केल्यापैकीं जी ज्या वेळीं सोईची व फायद्याची वाटेल तिचा ते उपयोग करीत असत. गुरुवर्यांच्या नवीन पद्धतीनें रोगी आणि वैद्य यांचा व्यावहारिक संबंध अगदीं स्वच्छ राहून एकमेकांची नुकसानही होत नसे. निदान गिऱ्हाइकाचे अवास्तव जास्त पैसे जाण्याचे थांबत. मग वैद्यालाच, रोग्याने बिल न दिल्यामुळें काय तोटा यावयाचा तो येई. हीच पद्धत येथील वैद्य लोकांत सध्यां प्रचलित आहे.

गुरुवर्यांनीं रुग्णपत्रिका ठेवून त्यांत रोजची औषधयोजना मांडण्याची पद्धतही वैद्यांत रूढ केली. नाहींतर रोगी रोज डोळ्यासमोर

आल्यावर जी आठवण होईल व रोग्याची जी अवस्था असेल व ती पाहून वैद्यास स्फूर्ति होईल तशी औषधयोजना व्हावयाची असा वैद्यव्यवहार निदान त्या वेळीं सर्वत्र, व अद्यापही बऱ्याच ठिकाणीं रूढ आहे. गुरुवर्यांनीं अशा तऱ्हेनें नासिकच्या वैद्यव्यवहारांत क्रांति केली. गुरुवर्यांच्या धंद्याचा जमही दिवसेंदिवस बरा बसूं लागला. त्या वेळेला वैद्य, प्राणाचार्य गोपाळराव बिवलकर, आबाशास्त्री दाते, चांदोरकर, अनंतशास्त्री पाटणकर, गंगाधरबाबा भावे, नारायण तात्या निरंतर, सीतारामशास्त्री चांदोरकर इ० मंडळी धंदा करीत होती. या सर्वांचा जम निरनिराळ्या तऱ्हेचा पण चांगला बसला होता. अर्थात् या सर्वांबरोबर टिकून धंद्याचा जम जमणें हें एकदम शक्य नव्हतें. तथापि वैद्यकीच्या धंद्यांत हलके हलके पण निश्चितपणें दरवर्षी प्रगति होत राहिली यांत शंका नाहीं. धंद्याकरतां काढलेलें रा० भोंडे यांचें कर्ज सव्याज देऊन टाकिलें हें लिहिणें नकोच. त्याबद्दल गुरुवर्य लिहितात. " मला उदार अंतःकरणाचा सावकार लाभला होता. कारण त्यांनीं, मीं दिलेल्या तीन रुपये दोन आणे या लहान रकमेपासून सर्व रकमा कर्जाच्या मूळ जमेंत धरून कटमितीनें हिशेब केला. त्या कालांत काय किंवा हल्लींचे कालांत काय तसा सावकार मिळणें कठीण आहे. मीही त्यांच्याशीं प्रामाणिकपणानें वागून त्यांची पैन् पै चुकती केली. वैद्यकीचे संबंधानें त्यांनीं माझा उपयोग करून घेतल्यास ते जे देतील त्यावर माझा अत्यंत संतोष असे. "

व्यवसायास सुरवात करण्याचे वेळीं गुरुवर्यांचें वय २२।२३ वर्षांचें होतें. यापुढील प्रकरणें वयाच्या क्रमानें न देतां विषयवारीनें दिलीं आहेत. त्यामुळें निरनिराळे विषय संगतवार येऊन एकंदर चरित्राचा परिपोष चांगला होईल

———×———

प्रकरण ६ वें.

व्यवसायांतील परमोत्कर्ष.

गुरुवर्य कृष्णशास्त्र्यांच्या व्यवसायाची वाढ वर्धिष्णुचंद्राप्रमाणें एकेका कलेनें होत गेली. प्रथम नासिक शहरांत व आसपासचें गांवीं त्यांचा जम बसत चालला. यांचेकडे चिकित्सेसाठीं येणाऱ्या रोग्यांना चिकित्सेमुळें आरोग्यप्राप्ति होऊं लागली. तसें त्यांच्या निस्पृह, नीट-नेटक्या व रोग्याची काळजी वाहणाऱ्या स्वभावाची छाप लोकांवर पडूं लागली. गुरुवर्यांना कंटाळा व हयगय कशी ती माहीत नाहीं. सकाळीं स्नानसंध्या, व पूजा आटोपून पोशाख करून ७।८ चे दरम्यान् ते व्यवसायानिमित्त बाहेर पडत. ते प्रथम ज्यांना कबूल केलें असेल, किंवा ज्यांचेकडे जाणें जरूर असेल अशा रोग्यांकडे जाऊन मग ८।९ चे दरम्यान् ते औषधालयांत येत. तेथें सरासरीं ९ ते ११ वाजेपावेतों दवाखान्याचें काम करून फिरून ज्यांचेकडे नवीन जाणें जरुरीचें होईल त्यांचेकडे ते जात, व ११ । १२ यांचे दरम्यान् दवाखान्याचें सर्व काम संपवून घरीं जात असत. संध्याकाळींही ठरलेल्या वेळीं औषधांलयांत येऊन तास दोन तास थांबून तेथील काम संपवून व कोठें जावयाचें असल्यास जाऊन ८ चे आंत घरीं परत येत. त्यांचा दवाखान्यांत जाण्याचा हा नित्याचा क्रम असे.

गांवांत फिरण्यास ते कंटाळत नसत. पायांत वहाणा, हातांत छत्री, लोंबतें उपरणें, अंगांत काळें जाकीट व त्याला लावलेली घडयाळाची लोंबती साखळी, काळा लांब कोट, डोक्यावर पागोटें, व तांबडें उभें गंध असा जो पोशाख ठरला तो अद्यापही तसाच

कायम आहे. हया एकाच पद्धतीच्या पोशाखांत असलेली स्वारी, नासिकच्या चढउतार असलेल्या निरनिराळ्या रस्त्यांतून हिंडतांना, व झपझप पाउलें टाकतांना जनतेच्या सारखी लक्षांत राहिलेली आणि कौतुकाचा विषय झालेली आहे.

रोग्यास पाहिल्यावर आपलें मत स्पष्टपणें देणें, उगाच रोग्यास झुलवीत न ठेवणें, आपल्या शक्तीच्या मर्यादेपलीकडील दुखणें अस-ल्यास चिकित्सा न करणें, किंवा जबाबदारी न घेतां सांगूनसवरून चिकित्सा करणें, रुग्णाकडून अवास्तव प्राप्तीची आशा न धरणें वगैरे गुणांमुळें लोकांत गुरुवर्यांबद्दल मोठा वचक व आदर उत्पन्न झाला. गुरुवर्यांना मोठमोठ्या ठिकाणचीं, श्रीमंत व सरदार घराण्यांतून आणि परगांवांतील मोठाल्या नामांकित लोकांकडूनही चिकित्सेसाठीं बोलावणीं येऊं लागलीं. गांवांतील श्रीमंत चांदवडकर, राजेबहादर, सुकेणकर, सरदार विंचूरकर, श्रीमंत हिंगणे चांदोरीकर, शेटसावकार, वकील, मॅजिस्ट्रेट, सरकारी अधिकारी वगैरेंकडून नेहमीं बोलावणीं येत असत. यांपैकीं कांहीं थोर घराण्यांचा आणि गुरुवर्यांचा कायमचा ऋणानुबंध जडला. श्रीमंत नामदार सरदार गणपतराव माधवराव ऊर्फ आबासाहेब विंचूरकर यांचे तर हे चिकित्सकच होते.

परगांवीं म्हणजे जळगांव, अकोला, वणी, वरोडा वगैरे ठिकाणीं व इतरत्रही अनेक मोठाल्या लोकांकडून यांना वारंवार बोलावणीं येत असत. त्यांमध्यें, अकोल्याचे श्री० ओक वकिलांचा, वणीवरोडयाचे प्रसिद्ध श्री० बापूजी पुराणिक व नागपूरचे रा० रा० भाऊसाहेब व हरीभाऊ करमरकर यांचा अत्यंत ऋणानुबंध जडला. गुरुवर्य मुंबई, पुणें वगैरे ठिकाणींही अनेक वेळीं चिकित्सेसाठीं जात असत.

गुरुवर्य हे नासिक जिल्हांतील सुरगाणें संस्थानच्या राजेसाहेबांचे कित्येक वर्षें चिकित्सक होते. त्यांना श्रीमंत थोरल्या राणीसाहेब (शिंदे सरकार) यांचेकडून बोलावणें आल्यावरून त्यांचेकडे चिकित्से-साठीं जावें लागलें. तसेंच वांसदा, देवास, धरमपूर संस्थानांतूनही

गुरुवर्यांस बोलावणीं आलीं होतीं. यावरून गुरुवर्यांची चिकित्सेसंबंधीं कीर्ति किती दूरवर परसली आहे याचा अंदाज करतां येईल.

वयाचे मानानें आणि शारीरिक अशक्ततेमुळेंच आतां जास्त दगदग करवत नाहीं व सोसतही नाहीं यामुळें काय तो धंद्यास कमीपणा आला असेल तेवढाच. पण अद्यापही मुंबईचे प्रख्यात शेट लक्ष्मीदास लवजी तेरसी वगैरे सारखे अनेक मोठमोठे व्यापारी, आणि वऱ्हाड, खानदेश, माळवा, नागपूर वगैरे ठिकाणाहून दरसाल अनेक लोक चिकित्सेसाठीं येत आहेत. थोडक्यांत इतकेंच लिहितां येईल कीं, जन्मापासून वयाच्या २६ । २७ वर्षांपावेतों जे अत्यंत आपत्तींत, कष्टांत, अपमानांत, व कांहीं कालतर एका मुदीच्या आशेकरतांही हिंडावें लागून जें खडतर संकटग्रस्त व निराशेच्या गाढ अंधकारांतलें आयुष्य कंठावें लागलें. त्या आयुष्यांत श्रीभगवती सरस्वती देवीची एकनिष्ठेनें व हव्यासानें झालेली तपस्या फळास येऊन, श्रीसरस्वती देवीचें संगतं गुरुवर्यांच्या पूर्णभूतये झालें. विपद्विपदं अनुबध्नाति हा कविश्रेष्ठ बाणभट्टाचा वाक्यार्ध व्यवहारांत नेहमीं अनुभवास येतो. परंतु संपद् संपदं अनुबध्नाति याची प्रचीति क्वचितच येते. गुरुवर्यांचे बाबतींत मात्र हें वाक्य पूर्णांशानें खरें ठरलें, व त्यांच्या विपत्तीशीं चाललेल्या दीर्घकालीन झगडयांत शेवटीं गुरुवर्य यशस्वी झाले.

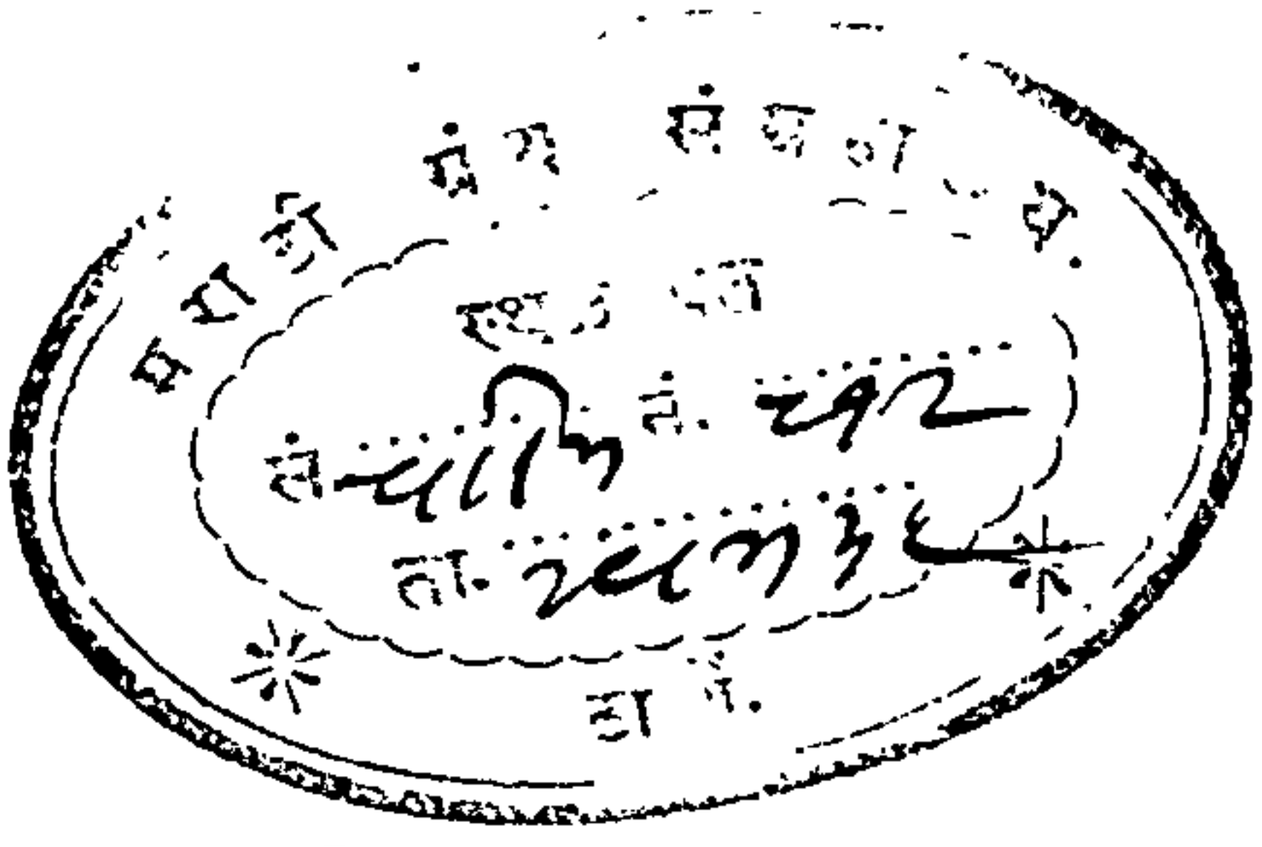

प्रकरण ७ वें

कुलपुरुष देवधर.

॥ एको गोत्रे स भवति पुमान् यः कुटुंबं बिभर्ति ॥

आमच्या गुरुवर्यांचें गांव सागवें हें पूर्वीच्या प्रकरणीं आलेंच आहे. गुरुवर्यांचें अजोळचें गांवही तेंच होय. अजोळघरचें उपनांव सोमण, गोत्र शांडिल्य. अजोबांचें नांव विठ्ठलभट असून ते भिक्षुकी करीत. गुरुवर्यांच्या मातुःश्रींचें नांव अन्नपूर्णाबाई हें होतें. मामा लक्ष्मण-भट व वासुदेवभट हे दोघेही भिक्षुकी करीत असत. गुरुवर्यांना चौघे बंधु व तिघी बहिणी होत्या. त्यांचीं नांवें व जन्मशक पुढीलप्रमाणें आहेत. ज्येष्ठ बंधु रा० सदाशिवराव, (जन्म शके १७८०) गुरुवर्य स्वतां (१७८२) विष्णुपंत (१७८४) भगिनी ठकूबाई (१७८६) दुसऱ्या भगिनी सखूबाई (१७८८) तिसऱ्या भगिनी भागूबाई (१७९०) रामचंद्रपंत (१७९८) गणपतराव (१८००).

गुरुवर्यांच्या बहिणींचीं लग्नें कोंकणांतच झालीं. ठकूताई यांना, तळेंखाजण गांवांत करंदीकर घराण्यांत दिल्या. यांना एक मुलगी आहे. दुसऱ्या भगिनी सखूबाई यांना तारळ गांवीं वेलणकर यांचें घराण्यांत दिल्या. तिसऱ्या भगिनी भागूबाई यांना शिवणें गांवीं, पाटणकर घराण्यांत दिलें होतें. वेलणकरांकडे दिलेल्या बहिणीस (सखूताई) सहा मुलगे झाले ते १ नारायण, २ मोरेश्वर, ३ गंगाधर, ४ विष्णु, ५ सीताराम व ६ आत्माराम हे होत. गुरुवर्यांच्या तिघी बहिणींपैकीं अद्यापि दोन कोंकणांत हयात आहेत व तिसऱ्या भागूबाई ह्या नुक-त्याच निवर्तल्या.

गुरुवर्यांजवळ त्यांचे भाचे चि० गंगाधर व सीताराम वेलणकर हे अनुक्रमें ४ व २ वर्षें शिक्षणासाठीं म्हणून येऊन राहिले होते. या वेलणकर मंडळींचें हल्लीं मुंबईस गिरगांवांत किराणामालाचें दुकान असून तें चांगलें चालत आहे. शके १८०६ सालच्या जेष्ठ महिन्यांत गुरुवर्यांनीं, गु० तरटेशास्त्री यांचें घरींच निराळें बिऱ्हाड केलें, व नंतर त्याच सालांत मुजुमदार यांचें घरीं बिऱ्हाड बदललें. याच सालचे कार्तिक महिन्यांत, गुरुवर्यांनीं आपले वडील व मातुःश्रींस सिंहस्थ-यात्रेकरितां कोंकणांतून आणून त्यांचेकडून सिंहस्थयात्रा करविली.

गुरुवर्यांस प्रथम कुटुंबापासून एक कन्या शके १८०९ चे ज्येष्ठांत झाली. हें पहिलें अपत्य. या प्रसूतीनंतर त्यांचें कुटुंब आजारीच राहिलें. याच सालचे मार्गशीर्ष महिन्यांत, वडील बंधु रा० सदाशिवराव यांचें लग्न कोंकणांत झालें. त्यांना दाभोळ येथील रा० लिमये यांची मुलगी दिली होती. गुरुवर्यांनींच वडील बंधूंच्या लग्नाचा आर्थिक भार उचलला होता. शके १८१० सालांत अष्टांगसग्रह छापण्यासाठीं, गु० तरटेशास्त्र्यांबरोबर गुरुवर्यांना मुंबईस जावें लागलें. याच सालचे आषाढांत मुलगी व फाल्गुन वद्य २ स कुटुंब निवर्तलें. गुरुवर्यांचा द्वितिय विवाह शके १८११ च्या वैशाखांत झाला. हा संबंध रा० अप्पाजी बाजीराव जोशी राहणार सोमेश्वर गोत्र शांडिल्य, यांचे ज्येष्ठ कन्येशीं झाला. हे नासिक जिल्ह्यांत मराठी शाळामास्तर होते. यांचे कुटुंबाचें नांव सौ० उमाबाई होतें. परंतु सर्व मुलें त्यांना आई या नांवानेंच हाक मारीत असल्यानें तेंच नांव रूढ झालें होतें. रा० रा० अप्पांना तीन मुली व दोन मुलगे एवढी संतति झाली. पैकीं वडील कन्या कु० दुर्गाबाई ह्याच गुरुवर्यांचें द्वितिय कुटुंब होत. धाकटी मुलगी सखूबाई यांस मुंबईस अभ्यंकराकडे दिलें असून त्यांना तीन मुलगे व एक मुलगी आहे. मुलांपैकीं चि० कृष्णा हा लवकरच निवर्तला. द्वितिय चिरंजीव रा० महादेव उर्फ बळवंतराव हे मुंबई जनरल पोस्ट ऑफिसांत नोकर आहेत. त्यांना दोन मुली व एक मुलगा आहे. रा० रा० अप्पा हे पेन्शन घेऊन नाशकास आदितवार पेठेंत गुरुवर्यांच्या

नजीकच स्वतंत्र बिऱ्हाड करून राहिले. उभयतां पतिपत्नी मोठे सुशील व प्रेमळ असत. रा० रा० बाळूमामांचेंही लहानपण व शिक्षण नाशिकांतच झाल्यानें गुरुवर्यांची देखरेख त्यांचेवर होतीच व अद्यापही घरच्या माणसांप्रमाणें गुरुवर्य त्यांची काळजी वागवीत असून, रा० रा० बाळूमामाही गुरुवर्यांविषयीं अत्यंत आदर व प्रेम बाळगीत आहेत. गुरुवर्यांसही या घराण्यांतील सर्व लहानथोर मंडळींचा कोणत्याही घरगुती अडचणीच्या व सुखदुःखाचे प्रसंगीं घरच्या माणसांपेक्षांही जास्त उपयोग होत आला आहे.

गुरुवर्यांचे ज्येष्ठ बंधू रा० सदाशिवराव यांस प्रथम मुंबईस व्यापार करण्याकरितां शके १८१४।१५ सालांत गुरुवर्यांनीं आर्थिक सहाय्य केलें. त्यानंतर कांहीं दिवसांनीं त्यांचेकरितां म्हणून नाशकांत स्वदेशी कापडाचें दुकान भागीदारींत घालून दिलें. हें कापडाचें दुकान "देवधर आणि मंडळी, स्वदेशी कापडाचें दुकान", या नांवानें १८।२० वर्षें फार प्रसिद्ध होतें. या दुकानांत गुरुवर्यांनीं, आपल्या त्रिवर्ग बंधूंची निरनिराळ्यावेळीं योजना करून तिघांचीही व्यवहाराची उत्तम सोय लाविली होती. रा० रा० सदाशिवराव आणि रा० रा० रामभाऊ हे बंधु कांहीं वर्षें व रा० रा० गणपतराव हे बरीच वर्षें या दुकानांत काम करीत होते. शेवटीं हें दुकान बरेंच नुकसानींत आल्यानें बंद करावें लागलें.

रा० रा० सदाशिवराव यांस एक मुलगा व एक मुलगी झाली. पैकीं मुलगी चि० गंगूबाई इचा जन्म शके १८२० सालीं झाला. तिचें सर्व पालनपोषण व विवाह वगैरे गुरुवर्यांनीच केलें. तिचें लग्न शके १८३३ सालीं, रा० रा० पुरुषोत्तम रामचंद्र सहस्रबुद्धे राहणार कुर्ला, यांच्याशीं झालें. सौ० गंगूबाईस चिंतामणि या नांवाचा एक मुलगा आहे. इला वडिलमातुःश्रीचें सर्व सुख गुरुवर्य व त्यांचें कुटुंब यांचेपासूनच मिळत आलें आहे व अद्यापही तें तसेंच मिळत आहे. रा० रा० सदाशिवराव यांस शके १८२० सालीं क्षयाची भावना झाली व त्या रोगांतच त्यांचा नासिक येथें चैत्र शु० ३ शके १८२१ मध्यें अंत

झाला. वडील बंधूंच्या मृत्यूनंतर त्यांचें कुटुंबही फार दिवस जगलें नाहीं. शके १८२२ त त्याही निवर्तल्या. यांना गंडमालेचा विकार होता.

गुरुवर्यांचे कनिष्ठ बंधु रा० रामभाऊ यांनाही गुरुवर्यांनीं कोंकणांतून आणून आपणाजवळ ठेवून उद्योगधंद्यास लाविलें. शके १८१४ चे मार्गशीर्षांत त्यांचें लग्नही करून दिलें. परंतु रा० रामभाऊंचा स्वभाव मनमिळाऊ नसल्यानें त्यांचा काल गुरुवर्यांच्या सहवासांत फारसा गेला नाहीं व ते बहुतेक मुंबईसच असत. शेवटीं ते मुंबईहून प्लेगनें आजारी पडून शके १८२६ सालीं नाशकास वारले.

दुसरे धाकटे बंधु रा० गणतराव यांसही गुरुवर्यांनीं नाशकासच शाळेंत घातलें पण त्यांचें शिक्षण फारसें झालें नाहीं. त्यानंतर त्यांची योजना, स्वदेशी कापडाचें दुकानीं करण्यांत आली. रा० गणपतराव हे या दुकानीं १०।१२ वर्षें सारखे टिकून राहिले. यांचा विवाह, त्याच दुकानांतील एक भागीदार रा० रा० दादा थत्ते यांच्या भगिनी कु० वारूबाई यांचेशीं शके १८२२ चे फाल्गुनांत झाला. रा० गणूकाका व सौ० सरस्वतीबाई हे दोघेही कष्टाळू व सरळ स्वभावाचे असल्यामुळें, व गुरुवर्यांनीं त्यांचा सर्वतऱ्हेचा परामर्ष घेतल्यानें दोघेही घरांत फार चांगल्यारीतीनें रहात असत. परंतु कापडाचें दुकानांत पुष्कळसाच तोटा आल्यानें व त्याचा बराच मोठा बोजा गुरुवर्यांना सोसावा लागून बरेंच आर्थिक नुकसान झाल्यानें रा० गणपतराव यांस मुंबईस जाऊन रहावें लागलें. हल्लीं ते तेथेंही कापडाचा व्यापार करीत आहेत.

गुरुवर्यांच्या बहिणी व मातुःश्रीही बरेच वेळां नाशकास येऊन रहात असत. त्यांचे वडील शके १८१६ च्या ज्येष्ठ महिन्यांत व मातुःश्री शके १८४६ च्या मार्गशीर्ष शु० ५ मीस कोंकणांत घरींच निवर्तल्या. वर आलेल्या हकीगतीवरून गुरुवर्यांनीं आपल्या वडील, मातुःश्री, बंधु, भगिनी, भाचे वगैरे सर्व कुटुंबीयांचा उत्कृष्ट परामर्ष घेतल्याचें दिसून येईल. वृद्धांची सेवा, बंधूंचें शिक्षण, त्यांचीं लग्नें व त्यांना उद्योगास लावणें, भाचे व पुतणी यां सर्वांचा प्रतिपाळ करून सर्वांच्या आयु–

ष्याला उन्नतीचें वळण लागेल असे सर्व प्रयत्न त्यांनीं केलें व आपल्या बरोबरच सर्वांचें दैन्य हरण करण्याची चिंता वाहून, 'यः कुटुंबं बिभर्ति' या वाक्यांतील पुमान् या संज्ञेला सर्वस्वी पात्र झाले. नाहीं तर स्वतांचे पायावर उभे राहून अनेक हालअपेष्टा सहन करून वर चढलेल्या अनेकांकडून आपल्या घरच्या मंडळींची वास्तपुस्त केली जावी ही अपेक्षा करणें न्याय्य व वास्तविक होईलच असें हल्लींच्या काळीं तरी म्हणवत नाहीं. गुरुवर्यांनींही घरच्या मंडळींचा परामर्ष घेतला नसता तरी घरांतील मंडळींना त्यांना दोष देतां आला नसता, व व्यवहारांतही त्यांचेवर कसलाच आक्षेप येऊं शकला नसता. पण हें व्यवहारांतील अगदींच व्यावहारिक समर्थन होय. परंतु कुलाभिमान, मातापितरांचें व बंधुबांधवांचे संबंधीं नैसर्गिक प्रेम व स्वतांचे कर्तव्याची जाणीव आणि सर्वांत महत्वाचें म्हणजे आपणांस जाचक झालेल्या आपत्तींची तीव्रता व दुसऱ्यावर तसला प्रसंग येऊं न देण्याबद्दल देत असलेलें स्मरण व त्यामुळें होत असलेलें कर्तव्याचें स्फुरण या सर्वांचा आणि इतर उच्च विचारांचा झालेला परिपाकच, गुरुवर्यांना स्वकर्तव्यतत्पर करून त्यांना कुलपुरुष बनविता झाला, असें म्हटलें पाहिजे. आपत्तींतून वर येऊन अर्ध्या हळकुंडांत पिवळ्या झालेल्या अनेकांनीं, आपल्या मोठेपणाला (position) कमीपणा येईल म्हणून, जुन्याताह्येचा पंचा नेसणाऱ्या वडिलांना, "आमच्या घरचा ब्राह्मण," म्हणणाऱ्या महाभागांनीं गुरुवर्यांचें उदाहरण धडा घेण्यासारखें नाहीं काय?

प्रकरण ८ वें.

गुरु-सेवा.

गुरुवर्य देवधरांनीं आपले विद्यागुरु वे० शा० सं० परमपूज्य पंडित वैद्यराज गणेशशास्त्री यांची जी सेवा केली तिचें वर्णन या प्रकरणांत करण्याचें योजिलें आहे.

गुरुवर्यांना प० गु० तरटेशास्त्री यांचा लाभ शके १८०० सालीं झाल्याचें मागील प्रकरणांत आलेलें आहेच. गुरुवर्य आपल्या गुरूंजवळ अध्ययन करूं लागल्यावेळेपासूनच त्यांचे शुश्रूषेला वास्तविक प्रारंभ झाला. अलीबागेस असतांनाच प० गु० तरटेशास्त्री यांनीं गु० देवधरांना आपलें घरींच राहण्यास सांगितलें होतें त्याप्रमाणें ते त्यांजकडे राहण्यास आले. ते शके १८०६।७ सालापावेतों ६।७ वर्षें त्यांचे जवळच रहात होते. अर्थात् या सात वर्षांच्या कालांत, गु० तरटेशास्त्र्यांनीं आपल्या साधारण परिस्थितींतही सुतनिर्विशेष भावनेनें त्यांचा प्रतिपाल केला व आपल्या शिष्यास आपत्तीच्या गर्तेंतून ओढून काढून वैभवगिरीच्या शिखरास पोंचण्यास समर्थ केलें, यांतच गु० तरटेशास्त्र्यांच्या अंतःकरणाचा मोठेपणा उमटून दिसतो, यांत शंकाच नाहीं. तसेंच यावरून आम्हां पौर्वात्य आर्यांचीं गुरुशिष्यसंस्था किती उच्चभूमिकेवर, पवित्रभावनांवर, शुद्ध व सात्विक विचारांवर, आणि पुण्य, श्रेय व स्वर्ग्य अशा फलानुबंधतेवर, आणि दया, वात्सल्य, स्नेह व प्रेम या मृदु व मनोहर आणि रम्य अशा अंतःकरणाच्या रचनेवर उभारली आहे याचीही जाणीव होईल. या गुरुशिष्य संस्थेचीं उच्च व पवित्र अशीं लहानमोठीं सुंदर व भव्य मंदिरें पुरातनकालापासून तों या

मितीपावेतों, आर्यावर्तांच्या मानदंडापासून तों महासागरपावेतों व पूर्वापर समुद्रावधि प्रदेशांत ठायीं ठायीं सहस्रावधि स्थापिलेली व विस्तारलेली दिसून येत आहेत. घरोघरीं विद्यालयें, पठनपाठन, व अध्ययन अध्यापन सदोदित होऊन व विद्यादेवीची उपासना सदोदित चालूं राहून, स्वावलंबनाच्या तत्त्वावर "यदल्पमपि तद् बहु," या न्यायानें राष्ट्रांत अनेक विद्या जागृत ठेवण्याचें अलौकिक, महनीय व राष्ट्रीय धर्मकार्य सारखें घडत राहणें व या मोठ्या कार्याचें आपण आपल्या सामर्थ्या-प्रमाणें अंशभाक् होणें या गुरुशिष्यसंस्थेनेंच (दुबाबाजीनें नव्हें) आजवर शक्य झालें आहे.

स्वतां मधुकरीवृत्तीनें रहावयाचें, विद्यावाचस्पति व्हावयाचें, शम-दमादिसाधनसिद्ध बनायचें, वाढत्या महत्वाकांक्षेला, चढत्या उत्कर्षाला व लाभत्या वैभवाला झिडकारावयाचें, "अकृत्वा परसंतापं अगत्वा खल-मंदिरम्।" जें मिळेल त्यावर संतुष्ट राहून आणि त्यांतच शिष्योपनयन चालूं ठेवून आपल्या बेतापुरत्या लाभणाऱ्या शिदोरींतही त्याला भागी-दार करावयाचें, हें शिक्षण व हीच पद्धति त्याचेही गळीं वागणुकीनें उतरवून ही परंपरा जागती व तेजोवती ठेवावयाची हें फक्त याच गुरुशिष्यसंस्थेनें या आर्यावर्तांत आजवर शक्य करून दाखविलें आहे. आमचे उभयतां गुरुवर्य हे तिचें मूर्तिमंत प्रतीकच होत, हें गु० तरटे-शास्त्र्यांच्या, गु० देवधरांसंबंधीं अनुभवास आलेल्या वागणुकीवरून व पुढें गुरुवर्य देवधरांनींही आपल्या शिष्यासंबंधीं ठेवलेल्या वर्तणुकीवरून सर्वांचे प्रत्ययास आल्याविना राहणार नाहीं, असा भरंवसा वाटतो

गुरुवर्यांनीं शिष्याच्या भूमिकेवर असतांना त्या ५।६ वर्षांत, आपणास पोटच्या मुलाप्रमाणें वागविणाऱ्या आपल्या गुरुवर्यांची पडेल ती सेवा अत्यंत मनोभावानें केली. घर झाडणें, सारवणें, स्वयंपाक, उष्टींखरकटीं, केरपोतेरें, भांडी घासणें, धोतरें धुणें, स्नानाला पाणि तापविणें व देणें, अंथरूण घालणें, अंग रगडणें, शेणगोठा करणें, बागेस पाणी देणें, औषधें कुटणें, खलणें, गोळ्या करणें, बाजारहाट वगैरे पडतील तीं कामें बिनबोभाट करणें, व हीं सर्व कामें सांभाळून

आपला अभ्यास करणें, आणि तापट स्वभावाच्या आपल्या गुरुजींना प्रसन्न ठेवणें, व इतक्या सर्व गोष्टी न कंटाळतां रोज करणें हें मोठेंच दिव्य नव्हें काय? गुरुवर्यांनीं या सर्व कर्तव्यांच्या सीमा यशस्वीपणानें ओलांडून विद्यादेवीला आपल्या गुरुवर्यांच्या सहजदुर्लभ अशा प्रेमवृत्तीसह जवळ केलें यांत, त्यांच्या अंगीं असलेल्या कौशल्य, औत्सुक्य, धैर्य, चिकाटी, कष्टाळूपणा, इ० गुणांची ओळख पटतें. गुरुवर्यांनीं विद्यार्थीदशेंत, याप्रमाणें गुरुजींची सेवा केली. पण याहीपेक्षां अत्यंत उत्कटसेवेचा प्रसंग पुढेंच यावयाचा होता.

गुरुवर्य गणेशशास्त्री तरटे यांचे चिरंजीव रा० गंगाधरपंत व नातू चि० रामकृष्ण हे प्लेगला एकाएकीं (शके १८२४ सालीं) बळी पडल्यानें, त्यांच्यावर मोठा दुःखद प्रसंग ओढवला. घरांत एक अल्पवयी नातू चि० गोपाळकृष्ण आणि, म्हातारपण व दमा यांनीं त्रस्त झालेले ते स्वतां, यांशिवाय दुसरें कोणीहीं नव्हतें. हीच खरी परीक्षेची वेळ होती. त्या परीक्षेंत गु० देवधर हे पूर्णपणें उतरले. त्यांनीं त्या दुर्दैवी, दुःखी व सर्वस्वी निराधार अशा वृद्धाकडे जाऊन मोठ्या दुःखी व जड अंतःकरणानें, त्यांचें सांत्वन करून शेवटीं सुचविलें कीं "यापुढें आपण या घरांत एकटें न राहतां, शेजारी मजकडे राहण्यास चलावें." (दोघांचीं घरें आदितवारपेठेंत गंधी गल्लींत-हल्लीं-च्या देवधर आळींत-अगदीं शेजारीं आहेत.) "मनांत दुसरे कसलेही विचार आणूं नयेत. फार काय सांगूं? आपला शिष्य कृष्णा हा वारला व मुलगा गंगाधर हा जिवंत आहे असें समजावें."

या कळवळ्याच्या व अंतःकरण उचंबळून सोडणाऱ्या वाक्यानें, ते मानी वृद्ध विरघळले, व लगेच शेजारच्या (गु० देवधरांच्या) घरीं राहण्यास आले. त्यावेळेपासून देहांतापर्यंत दुसरीकडे कोठेंही न जातां, कसलाही दुजाभाव मनांत न आणतां, आपल्या परमप्रिय शिष्याकडेच गु० तरटेशास्त्री आपल्या नातवासह राहिले. त्यांची सर्वतऱ्हेची, उचित सेवाशुश्रूषा मोठ्या आदरानें, आस्थेनें, नियमितपणें, उभयतां पतिपत्नी करीत हें सांगणें नकोच. गुरुवर्यांकडून, आपल्या अत्यंत पूज्य, वार्ध-

मात्र त्यांनीं पूर्ण बहिष्कार घातला आहे, इतकेंच नव्हे तर कीर्तनादिकांत स्त्रियांचा शृंगार बिलकूल वर्णूं नये असा निर्बंधच घालून ठेवला आहे. म्हणून मनास गुदगुल्या करणाऱ्या शृंगारिक गोष्टी समर्थांच्या कवितेंत आपणास वाचावयास मिळतील अशा अपेक्षेनें जर कोणी त्यांची कविता वाचूं लागेल तर त्याची मात्र निराशा झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. समर्थांची भाषा बरीच खडबडीत आणि कवितारचनाही प्रायः ओबडधोबडच आहे, परंतु त्यांच्या वाणींत असें एक दैवी तेज आहे कीं, त्याच्यापुढें असले दोष कोठल्या कोठेंच गडप होऊन जातात. तत्कालीन खेडवळ देशस्थ ब्राह्मणांची जी बोलण्याची भाषा तिचाच उपयोग समर्थांनीं आपल्या ग्रंथांत केलेला असल्यामुळें शब्दांचीं अशुद्ध रूपें तींत बरींच आढळतात व वृत्तसुखार्थ, ह्रस्वाचें दीर्घ आणि दीर्घाचें ह्रस्व, पुष्कळच ठिकाणीं करावें लागलें असल्यामुळें, नीटनेटकेपणाच्या दृष्टीनें पहाणारास बरीच ओढाताण झालेली दिसते. तथापि एकंदरींत ही कविता फार प्रासादिक, तेजस्वी, अधिकारवती व अत्यंत परिणामकारक आहे; व म्हणूनच कै. न्या. रानडे हे या समर्थवाणीस 'जीवंत वाणी' असें म्हणत असत.

समर्थांचे मुख्य व विशेष प्रसिद्ध ग्रंथ म्हटले म्हणजे १ दासबोध २ मनोबोध ऊर्फ मनाचे श्लोक ३ जुना दासबोध आणि ४ करुणाष्टकें हे होत. यांशिवाय, आत्माराम, सुंदरकांड व युद्धकांड रामायण, षड्रिपुप्रकरण, ओंव्या शतकें १४, स्फुट ओंव्या (३२८ अभंग) पंचीकरणयोग, चतुर्थमान, मानपंचक, पंचमान, स्फुट प्रकरणें, स्फुट श्लोक, पंचकें, राममंत्राचे श्लोक, भीमरूपी स्तोत्रें, पंचसमासी, स्फुट अभंग व पदें वगैरे कविता पुष्कळच आहे. समर्थांची कांहीं हिंदी कविताही उपलब्ध आहे.

'अधिकार तैसा करूं उपदेश। साहे ओझें त्यास तेंचि द्यावें' असें

जें स्वतःच्या कवितेसंबंधानें तुकोबांनीं म्हटलें आहे तें तितक्याच तंतोतंतपणानें समर्थांच्याही कवितेस लागू पडतें. मांगणीजोगणीची पूजा करण्याचेही कुलधर्म पाळावे असें एके ठिकाणीं उपदेशिणारे समर्थ '**कर्ता एक देव तेणें केलें सर्व**' आणि '**जगीं थोरला देव तो चोरिलासे**' असें दुसऱ्या ठिकाणीं सांगतात; '**जेथें ज्या तीर्थासि जावें। तेथें त्या देवाचें दर्शन घ्यावें**' असें एके ठिकाणीं सांगून, '**जगीं वावरे जो अणू रेणु कांहीं। रिता ठाव या राघवावीण नाहीं**' असें दुसऱ्या ठिकाणीं प्रतिपादितात, तेव्हां हें काय गौडबंगाल आहे? असा प्रश्न सहजच कोणीही विचारील. तर या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, ज्याचा जसा अधिकार तसा त्याला समर्थांनीं उपदेश केला आहे. कोणत्याच प्रकारची उपासना नसण्यापेक्षां मांगीण आणि जोगीण यांची पूजा केलेली पतकरली. भगवत्प्राप्तीच्या आड येणाऱ्या प्रियजनांचा त्याग करावा असा उपदेश त्यांनीं मुमुक्षूंस केला असला तरी '**आधीं प्रपंच करावा नेटका। मग घ्यावें परमार्थविवेका**' असा स्पष्ट इशारा प्रापंचिकांस देऊन ठेवला आहे. क्षत्रियांना घोर रणकंदन करून शत्रूचा निःपात करण्याचा, ब्राह्मणांना आपलें ब्राह्मण्य सांभाळण्याचा आणि मुलांना विद्याभ्यास करण्याचा उपदेश समर्थांनीं केला आहे. ब्राह्मण आपल्या धर्मापासून चेवले आणि म्हणून समाजांत त्यांची किंमत कमी झाली याबद्दल समर्थांनीं फार दुःखाचे उद्गार काढले आहेत. ब्राह्मणांनीं द्रव्य मिळवून चैन करावी हें त्यांना पसंत नव्हतें; '**ब्राह्मणांची मुख्य दीक्षा। मागितली पाहिजे भिक्षा। ॐ भवति या पक्षा। रक्षिलें पाहिजे**' असा जो भिक्षांदेहीचा उपदेश ब्राह्मणांस त्यांनीं केला आहे त्याचा उद्देश, निर्वाहापुरतेंच अन्नाच्छादन मिळवून, धनसंचयाच्या नादीं न लागतां, ब्राह्मणांनीं आपली उच्च संस्कृति आणि वर्णगुरुत्व हीं कायम ठेवावीं, हा आहे.

समर्थांचा दासबोध म्हणजे एक लहानसा ज्ञानकोशच आहे. अध्यात्मनिरूपण हाच या ग्रंथाचा मुख्य विषय, परंतु तदनुषंगानें व प्रसंगानुरोधानें दुसरे अनेक महत्त्वाचे विषय यांत येऊन गेले आहेत. '**मुख्य हरिकथानिरूपण। दुसरें तें राजकारण। तिसरें सावधपण। सर्व विषयीं**' ही ओंवी दासबोधाची सारभूत म्हणतां येईल. आरंभींच्या कांहीं समासांत दुर्लभ नरदेहाचें माहात्म्य वर्णन केल्यावर, प्रपंचांतील त्रिविध तापांचें असें भयानक चित्र समर्थांनीं उभें केलें आहे कीं, त्याच्या दर्शनानें तरुण प्रपंचोन्मुख मनुष्याचें धाबेंच धडाडून जाईल! समर्थांचें अवलोकन इतकें सूक्ष्म होतें कीं, अगदीं बारीकसारीक गोष्टीदेखील त्यांच्या नजरेंतून सुटलेल्या नाहींत. कीर्तनास जे श्रोते येतात त्या सर्वांचा उद्देश एकच नसतो, कोणी खरोखरच श्रद्धेनें कीर्तन ऐकण्यास येतात, कोणी स्त्रियांचीं तोंडें पहाण्यास येतात आणि दुसरे कोणी लोकांच्या पादरक्षा लांबविण्यास येतात, असें एके ठिकाणीं त्यांनीं म्हटलें आहे. पुढील ओंवी पहा—

विषयी लोक कीर्तनासि येती। ते बायकांकडेच पाहती।
दुसरे कोणी चोरटे येती। ते चोरून नेती पादरक्षा॥

दासबोधांतल्या पुष्कळ ओंव्या सुभाषितरूप असल्यामुळें कांहीं अर्वाचीन लेखक आपल्या लेखाच्या शिरोभागीं त्या उद्धृत करीत असतात.

'**धर्मस्थापनेचे नर। ते ईश्वराचे अवतार।**
मागें जाले पुढें होणार। देणें ईश्वराचें,'

'**सामर्थ्य आहे चळवळीचें। जो जो करील तयाचें।**
परंतु येथें भगवंताचें। अधिष्ठान पाहिजे,'

'मराठा तितुका मेळवावा । महाराष्ट्रधर्म वाढवावा ।
ये विषयीं न करितां तकवा । पूर्वज हांसती, '

'आपुली आपण करी स्तुति । तो एक मूर्ख, '

इत्यादि शेंकडो ओंव्या महाराष्ट्रांत लोकांच्या तोंडीं आहेत. तरीपण समर्थांची शिकवण थोडक्यांत सांगावयाची, तर ती सुगुणोपासना हीच होय. निर्गुणोपासना त्यांना अप्रिय होती अशांतला प्रकार नाहीं, परंतु भक्तीशिवाय ज्ञान हें करंटें आहे असें त्यांचें मत होतें. श्रीरामोपासनेचें महत्त्व त्यांनीं पुढील ओंव्यांत वर्णिलें आहे—

मनीं धरावें तें होतें । विघ्न अवघेंचि नासून जातें ।
कृपा केलिया रघुनाथें । प्रचीत येते ॥

रघुनाथभजनें ज्ञान जालें । रघुनाथभजनें महत्त्व वाढलें ।
म्हणोनियां तुवां केलें । पाहिजे आधीं ॥

रघुनाथ स्मरोनि कार्य करावें । तें तत्काळचि सिद्धी पावे ।
कर्ता राम हें असावें । अभ्यंतरीं ॥

आणि **''आधीं केलें मग सांगितलें'** हा तर समर्थांचा बाणा आहे. सर्वसामान्य लोकांस समर्थांनीं जो उपदेश केला आहे, त्यांतील फक्त दहा ओंव्या येथें देतों—

प्रपंचीं जो सावधान । तोच परमार्थ करील जाण ।
प्रपंचीं जो अप्रमाण । तो परमार्थीं खोटा ॥

बहुत जन्माचा शेवट । नरदेह सांपडे अवचट ।
येथें वर्तावें चोखट । नीतिन्यायें ॥

ऐक सदैवपणाचें लक्षण । वायां जावों नेदी क्षण ।
प्रपंचव्यवसायाचें ज्ञान । बरें पहा ॥

कष्टेंविण फळ नाहीं । कष्टेंविण राज्य नाहीं ।
केल्याविण होत नाहीं । साध्य जनीं ॥

सावधानता असावी । नीतिमर्यादा राखावी ।
जनास माने ऐसी करावी । क्रियासिद्धि ॥

प्रयत्नेंवीण कार्य जालें । जेविल्याविण पोट भरलें ।
ज्ञानेंविण मुक्त जाले । हें तों घडेना ॥

आळसें कार्यभाग नासतो । साक्षेपें होत होत होतो ।
दिसते गोष्टी कळेना तो । शहाणा कैसा ॥

व्याप आटोप करिती । धक्के चपेटे सोशिती ।
तेणें प्राणी सदैव होती । देखत देखतां ॥

जें जें कांहीं आपणास ठावें । तें तें हळूहळू शिकवावें ।
शहाणे करून सोडावे । सकल जन ॥

कीर्ति पाहतां सुख नाहीं । सुख पाहतां कीर्ति नाहीं ।
केल्यावीण कांहींच नाहीं । कोठें तरी ॥

समर्थांचे मनाचे श्लोक म्हणजे तर महाराष्ट्रीयांना त्यांनीं देऊन ठेवलेला एक मोठा अमूल्य ठेवाच होय.

'मनाचीं शतें ऐकतां दोष जाती ।
मतीमंद ते साधना योग्य होती ।
चढे ज्ञान वैराग्य सामर्थ्य अंगीं ।
म्हणे दास विश्वासतां मुक्ति भोगी ॥'

अशी या श्लोकांची फलश्रुति त्यानीं स्वतःच सांगितली आहे. स्वतःच्या मनाला बोध करण्याच्या निमित्तानें, आपलें सर्व ज्ञान आणि आपला सारा अनुभव या २०५ श्लोकांत त्यांनीं आपल्या जोरदार भाषेनें, नमूद करून ठेवला आहे.

'मना चंदनाचे परी त्वां झिजावें ।
परी अंतरी सज्जनां नीववावें, '

'मना सांग पां रावणा काय जालें ।
अकस्मात तें राज्य सर्वै बुडालें, '

'मना मानसीं व्यर्थ चिंता वहाते ।
अकस्मात होणार होऊनि जातें, '

'मरे एक त्याचा दुजा शोक वाहे ।
अकस्मात तोही पुढें जात आहे '

वगैरे श्लोक तर महाराष्ट्रांत सर्वतोमुखीं आहेत.

'करुणाष्टकें' हीं समर्थांनीं, टाकळी येथील मुक्कामांत लिहिलीं असावीं असें वाटतें. समर्थांच्या कवितेंत जर कोठें 'काव्य' असेल तर तें या करुणाष्टकांत आहे. बहुतेक करुणाष्टकांत करुण रसाचा परिपोष उत्कृष्ट झाला असून, त्यांजवर एक प्रकारची उदासीनतेची छाया पडलेली असल्यामुळें प्रेमळ रसिकाच्या हृदयाचा भेद करण्याचें सामर्थ्य त्यांत आहे. अंगांत तारुण्याचा भर, त्यामुळें होणारी मनाची चलबिचल; दुसरीकडे भगवद्दर्शनाचा निदिध्यास; स्वतःच्या गुणदोषांची जाणीव होऊन, भगवत्कृपेस आपण पात्र नाहीं या समजुतीमुळें झालेली निराशा, इत्यादि अनेक भावांचें प्रतिबिंब या करुणाष्टकांत पडलें आहे. हीं सर्व करुणाष्टकें लक्षपूर्वक वाचलीं म्हणजे समर्थांनीं आपलें हृदयच उकलून प्रभूपुढें ठेवलें आहे असें वाटतें.

अवस्था मनीं लागली काय सांगों ।
गुणीं गुंतला हेत कोणासि मागों ॥
बहूसाल भेटावया प्राण फूटे ।
उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥

भजों काय सर्वांपरी हीण देवा ।
करूं काय रे सर्व माझाचि ठेवा ॥
म्हणों काय मी कर्मरेखा न लोटे ।
उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥

सदासर्वदा योग तूझा घडावा ।
तुझे कारणीं देह माझा पडावा ॥
उपेक्षूं नको गूणवंता अनंता ।
रघूनायका मागणें हेंचि आतां ॥

अनुदिन अनुतापें तापलों रामराया ।
परम दिनदयाळा नीरसीं मोहमाया ॥
अचपळ मन माझें नावरे आवरीतां ।
तुजविण शिण होतो धांव रे धांव आतां ॥

तनुमनधन माझें राघवा रूप तूझें ।
तुजविण मज वाटे सर्व संसार वोझें ॥
प्रचळित न करावी सर्वथा बुद्धि माझी ।
अचळभजनलीळा लागली आस तूझी ॥

असंख्यात रे भक्त होऊनि गेले ।
तिहीं साधनांचे बहू कष्ट केले ॥
नव्हे कार्यकर्ता भुमीभार जालों ।
तुझा दास मी व्यर्थ जन्मास आलों ॥

नसे भक्ति ना ज्ञान ना ध्यान कांहीं ।
नसे प्रेम हें राम विश्राम नाहीं ॥
असा दीन अज्ञान मी दास तूझा ।
समर्था जनीं घेतला भार माझा ॥

या श्लोकांवरून, समर्थांनीं करुणाष्टकें लिहिलीं त्या वेळीं त्यांच्या मनाची स्थिति कोणत्या प्रकारची होती याची काहींशी कल्पना वाचकांस होईल. खालील लोकप्रिय पद्यांतही समर्थांच्या याच मनःस्थितीचें प्रतिबिंब उतरलें आहे—

धांव रे रामराया किति अंत पाहसी ।
प्राणांत मांडियेला नये करुणा कैसी ॥ ध्रु० ॥

मीपण अहंकारें अंगीं भरला ताठा ।
विषयकर्दमांत लाज न वाटे लोळतां ॥
चिळस निपजेना ऐसें जालें बा आतां ।
धांव रे रामराया० ॥

मारुतिस्कंधभागीं शीघ्र बैसोनि यावें ।
राघवें वैद्यराजें कृपा-औषध द्यावें ॥
दयेच्या पद्महस्तें माझे शिरीं ठेवावें ।
धांव रे रामराया० ॥

या भवीं रामदास थोर पावतो चिंता ।
कौतुक पाहतोसी काय जानकीनाथा ।
दयाळा दीनबंधो ! भक्तवत्सला आतां ।
धांव रे रामराया० ॥

समर्थांनीं अशा रीतीनें जी भगवंताची करुणा भाकली आहे तिला हल्लींचे कांहीं लोक कदाचित् रडगाणें म्हणतील, तर या रडगाण्या-विषयीं श्री. शंकर श्रीकृष्ण देव म्हणतात—"जन्माला आल्यापासून मरेपर्यंत रडणें सर्वांच्याच पाठीमागें लागलें आहे, पण हें रामासाठीं

रडणें जरा निराळें असतें. माणसाच्या मागचें रडणें जर टळत नाहीं तर मग केवळ ऐहिक वस्तूसाठींच तेवढें कां रडावें, हें समजत नाहीं. रडावयाचेंच तर मग अशासाठीं रडावें कीं ज्याची प्राप्ति झाली असतां रडणें कायमचें सुटावें."

समर्थ आरंभीं भगवंतासाठीं असे रडले म्हणूनच ते समाधिस्थ झाल्यावर सगळा महाराष्ट्र त्यांच्यासाठीं रडला!

समर्थांची कविता लक्षपूर्वक वाचीत असतां एक गोष्ट सकृद्दर्शनींच लक्षांत येते ती ही कीं, या कवितेवर एकनाथी वाङ्मयाच्या अभ्यासाचा पुष्कळच परिणाम झालेला आहे.

समर्थांच्या या काव्योदधीचें हें मंथन जर आपण असेंच पुढें चालविलें तर त्यांतून इतकीं अमूल्य रत्नें बाहेर पडतील कीं, त्यांचा संग्रह या चिमुकल्या ग्रंथांत करितां येणें शक्य नाहीं. म्हणून आतां हात आटोपता घेणें भाग आहे. समर्थ हे श्रीरामोपासक असतांही प्रसंगाविशेषीं त्यांनीं अनेक देवतांच्या स्तुतिपर कविता केलेल्या आहेत. '**सुखकर्ता दुखहर्ता वार्ता विघ्नाची**' ही गणपतीची, '**लवथवती विक्राळा ब्रह्मांडीं माळा०**' ही शंकराची वगैरे त्यांच्या आरत्या तर सर्वतोमुखीं आहेत. शेवटीं समर्थांच्या सर्व उपदेशाचें सार ज्यांत सांठविलें आहे असा त्यांचा एकच श्लोक येथें देऊन व समर्थांचे ग्रंथ एकदां तरी लक्षपूर्वक वाचण्याची विनंति वाचकांस करून हें प्रकरण संपवितों—

उपासनेला दृढ चालवावें ।
भूदेव संतांसि सदा लवावें ॥
सत्कर्मयोगें वय घालवावें ।
सर्वांमुखीं मंगल बोलवावें ॥

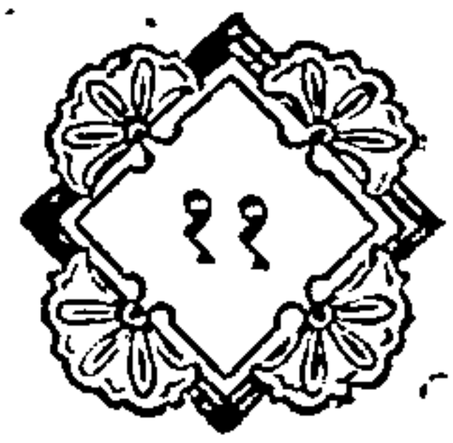

श्रीसमर्थ–निर्याण

समर्थांचे ज्येष्ठ बंधु गंगाधर ऊर्फ श्रेष्ठ यांस शक १५९९ मध्यें देवाज्ञा झाली. त्यानंतर शक १६०० या वर्षीं चैत्रांत, समर्थांनीं, श्रेष्ठांच्या मुलांस आणण्यासाठीं उद्धवगोसावी यांस जांबेस पाठविलें. वैशाखांत मुलें सज्जनगडावर आलीं, तीं माघ महिन्यापर्यंत गडावर होतीं. पुढें माघ कृष्ण प्रतिपदेस समर्थांनीं त्यांस जांबेस पाठविलें. शक १६०२ मध्यें चैत्र शुद्ध पौर्णिमेस श्रीशिवाजीमहाराज कैलासवासी झाले. महाराजांचा मृत्युकाल जवळ आला आहे हें समर्थांस पूर्वींच समजलें होतें व तसें त्यांनीं उद्धवगोसावी यांजपाशीं बोलूनही दाखविलें होतें. महाराजांच्या मृत्यूचें वर्तमान जासुदानें समर्थांस कळवितांच, 'श्रीची इच्छा' असें म्हणून ते आपल्या खोलींत गेले व त्यांनीं अन्न वर्ज्य केलें. फक्त दुधावर असत. बाहेर फिरणेंही सोडून दिलें. ते मायामोहातीत असूनही महाराजांच्या मृत्यूमुळें त्यांना अत्यंत दुःख झालें. महाराजांमागें समर्थही आतां

फार दिवस जगणार नाहींत असें शिष्यमंडळीस वाटूं लागलें. पुढें संभाजीमहाराज सिंहासनारूढ झाल्यावर, रामचंद्रपंत अमात्य यांस बरोबर घेऊन ते सज्जनगडावर समर्थदर्शनास गेले. स्वतःच्या राज्याभिषेकसमारंभास समर्थांनीं यावें म्हणून त्यांस बोलावण्यासाठीं संभाजीमहाराजांनीं राघो अनंत यांस पाठविलें होतें, परंतु 'आपणास येणें होत नाहीं' असें सांगून समर्थांनीं दिवाकर गोसावी यांस रायगडीं पाठविलें. पुढें संभाजीमहाराजांनीं दुष्ट लोकांच्या नादीं लागून जुन्या मुत्सद्द्यांचा व एकनिष्ठ सेवकांचा छल चालविला असून बाळाजी आवजी, अण्णाजी दत्तो, विठोजी फर्जंद इत्यादिकांचा त्यांनीं अत्यंत क्रूरपणानें वध केला वगैरे हकीकत जेव्हां समर्थांस कळली तेव्हां, संभाजीस कांहीं उपदेश करून पहावा म्हणून त्यांनीं पुढील ओंवीबद्ध पत्र त्यांस पाठविलें—

अखंड सावधान असावें । दुश्चित कदापि नसावें ।
तजविजा करीत बसावें । एकांतस्थळीं ॥

कांहीं उग्र स्थिति सांडावी । कांहीं सौम्यता धरावी ।
चिंता लागली परावी । अंतर्यामीं ॥

मागील अपराध क्षमावे । कारभारी हातीं धरावे ।
सुखी करूनि सोडावे । कामाकडे ॥

पाटवणी तुंब निघेना । तरी मग पाणी चालेना ।
तैसें सज्जनाच्या मना । कळलें पाहिजे ॥

जनाचा प्रवाह चालिला । म्हणजे कार्यभाग आटोपला ।
जन ठायीं ठायीं तुंबला । म्हणजे खोटें ॥

श्रेष्ठीं जें जें मिळविलें । त्यासाठीं भांडत बसलें ।
मग जाणावें फावलें । गलिमासी ॥

ऐसें सहसा करूं नये। दोघे भांडतां तिसऱ्यास जय।
धीर धरोन महत्कार्य। समजून करावें॥
आधींच पडली धास्ती। म्हणजे कार्यभाग होय नास्ती।
या कारणें समस्तीं। बुद्धि शोधावी॥
राजी राखतां जग। मग कार्यभागाची लगबग।
ऐसें जाणोनियां सांग। समाधान राखावें॥
सकळ लोक एक करावे। गलीम निवटून काढावे।
ऐसें करितां कीर्ति धांवे। दिगंतरीं॥
आधीं गाजवावे तडाके। मग भूमंडळ धाके।
ऐसें न होतां धक्के। राज्यास होती॥
समय प्रसंग ओळखावा। राग निपटून काढावा।
आला तरी कळों न द्यावा। जनांमध्यें॥
राज्यामध्यें सकळ लोक। सलगी देऊन करावे सेवक।
लोकांचे मनामध्यें धाक। उपजोंचि न ये॥
बहुत लोक मिळवावे। एक विचारें भरावे।
कष्टें करोनि घसरावें। म्लेंच्छांवरी॥
आहे तितुकें जतन करावें। पुढें आणिक मिळवावें।
महाराष्ट्र राज्य करावें। जिकडे तिकडे॥
लोकीं हिंमत धरावी। शर्तीची तरवार करावी।
चढती वाढती पदवी। पावाल येणें॥
शिवराजास आठवावें। जीवित्व तृणवत मानावें।
इहलोकीं परलोकीं राहावें। कीर्तिरूपें॥
शिवरायाचें आठवावें रूप। शिवरायाचा आठवावा प्रताप।
शिवरायाचा आठवावा साक्षेप। भूमंडळीं॥

शिवरायाचें कैसें चालणें । शिवरायाचें कैसें बोलणें ।
शिवरायाचें सलगी देणें । कैसें असे ॥
सकळ सुखांचा त्याग । करूनि साधिजे तो योग ।
राज्यसाधनाची लगबग । कैसी असे ॥
त्याहूनि करावें विशेष । तरीच म्हणावें पुरुष ।
याउपरी आतां विशेष । काय लिहावें ॥

दिवसेंदिवस समर्थांची प्रकृति खचत चालली होती. शिवाजी-महाराजानीं पितळेच्या खुरांचा पलंग दिला होता त्यावर बसून असत. बोलावल्याशिवाय खोलींत कोणास येऊं देत नसत. सज्जनगडावरील हवेपेक्षां चाफळची हवा चांगली असें सांगून शिष्यांनीं चाफळास जाण्याचा आग्रह केला, परंतु चाफळास आपली समाधि झाल्यास शिष्यमंडळी आपल्या पुण्यतिथीचा उत्सव तेथें करतील व त्यामुळें श्रीरघुपतीची अमर्यादा होईल या विचारानें समर्थानीं चाफळास जाण्याचें नाकारलें. चाफळ मठाच्या पुढील व्यवस्थेसंबंधाचा विषय अक्का व उद्धव यांनीं अनेक वेळां काढला असतां "शिष्यांपाशीं कांहीं मागावयाचें नाहीं अशी आमची प्रतिज्ञा आहे. माझी समाधि झाल्यावर तुम्ही रघुपतीची उपासना करीत जा." येवढेंच उत्तर समर्थांनीं दिलें. कांहीं दिवसांनीं तोच प्रश्न पुनः निघाला तेव्हां, "जांबेस श्रेष्ठांचीं मुलें आहेत त्यांना आणून संस्थान त्यांचे स्वाधीन करावें व सर्वांनीं त्यांचे आज्ञेंत राहून श्रीची पूजा उत्सवादि कामें करावींत," असें समर्थांनीं सांगितलें. सगळेच शिष्य सारखेच निरपेक्ष नसल्यामुळें आपल्या पश्चात्, संस्थानच्या कारभारांत कोणाचें वर्चस्व असावें एतदर्थ शिष्यमंडळींत तंटेभांडणें होऊन मुख्य कार्याची हानि होण्याचा संभव आहे हें लक्षांत घेऊनच श्रेष्ठांच्या मुलांस चाफळास आणण्याची ही तोड समर्थांनीं सुचविली असावी. परंतु त्या सुमारास जांबेकडे

दंगा असल्यामुळें, श्रेष्ठांच्या मुलांस आणणें लांबणीवर पडलें. समर्थांच्या अंतकाळच्या कांहीं गोष्टी, तंजावरमठपति भीमस्वामी यांनीं दिल्या आहेत त्यांवरून असें दिसतें कीं, समर्थ पूर्वी तंजावरास गेले होते त्या वेळीं तेथील एका कारागिरास त्यांनीं कांहीं मूर्ति करण्यास सांगितलें होतें, त्याप्रमाणें त्या मूर्ति तयार झाल्यावर व्यंकोजीराजे यांनीं त्या मल्हारराव लिंबदेव थेऊरकर व केशव-गोसावी यांजबरोबर सज्जनगडावर पाठविल्या. तेव्हां, आपण सांगितल्याप्रमाणेंच मूर्तींचें ध्यान आहे हें पाहून समर्थांस संतोष झाला. मग त्यानीं आपल्या खोलींतच त्या मूर्तींची स्थापना केली.

शक १६०३ माघ वद्य नवमी दिवशीं समर्थ प्रातःकाळींच उठले. श्रीराममूर्तीस साष्टांग नमस्कार घातला, व दिगंबर होऊन मूर्तिसन्मुख भूमीवर बसले. बाहेर कांहीं मंडळी दर्शनासाठीं आली होती व आंत अक्का व उद्धव गोसावी होते. त्यांच्या विनंतीवरून बाहेरच्या मंडळीस आंत येण्यास परवानगी दिली. नऊ दिवसांत पोटांत अन्न नाहीं, उदकस्पर्शही केला नाहीं, तरी कृपा करून थोडें साखरपाणी घ्यावें, अशी विनंति शिष्यांनीं केली तेव्हां समर्थ वाटीभर साखरपाणी प्याले. नंतर त्यांनीं सर्व मंडळीस बाहेर जाण्यास सांगितलें. अक्का व उद्धव यांनीं त्यांस पलंगावर बसण्याची विनंति केली, तेव्हां 'उठवत नाहीं, तुम्हीच उठवा,' असें ते म्हणाले. त्यांनीं समर्थांना उठविण्याचा प्रयत्न केला, परंतु समर्थ त्यांना उचलेनात. आणखी मंडळी बोलावली. त्यांनींही प्रयत्न केला. परंतु आसनावरून समर्थ अणुमात्रही हालेनात. शेवटीं समर्थांनींच त्यांना बाहेर जाण्यास सांगितलें व स्वतः श्रीराममूर्तीकडे दृष्टि लावून ध्यानस्थ झाले. हें पाहून, आतां समर्थ आपणास सोडून जातात असें वाटून शिष्यमंडळी घाबरली. तेव्हां समर्थ त्यांस म्हणाले—

" माझी काया गेली खरें । परि मी आहें जगदाकारें ।
ऐका स्वहित उत्तरें । सांगेन तीं ॥
नका करूं खटपट । पहा माझा ग्रंथ नीट ।
तेणें सायुज्याची वाट । ठायीं पडे ॥
रहा देहाच्या विसरें । वर्तूं नका वाइट वरें ।
तेणें मुक्तीचीं हीं द्वारें । चोजविती ॥
रामदास म्हणे । सदा स्वरूपीं अनुसंधान ।
करा श्रीरामाचें ध्यान । निरंतर " ॥

"दासबोध आणि आत्माराम हे दोन ग्रंथ प्रत्यक्ष माझें स्वरूप आहेत, म्हणून तुम्हाला खेद करण्याचें कांहीं कारण नाहीं," असेंही समर्थांनीं शिष्यवर्गास सांगितलें. या वेळीं एकट्या अक्का समर्थांजवळ होत्या. उद्धव गोसावी, केशव गोसावी, शिवराम गोसावी व त्यांची बहीण इतकी मंडळी दाराजवळ होती व इतर मंडळी बाहेर होती. शेवटीं समर्थांनीं एकवीस वेळां 'हर हर' शब्द करून 'श्रीराम' हा शब्द उच्चारला व श्रीराममूर्तीकडे पाहिलें, तोंच त्यांच्या मुखांतून दिव्य तेज निघून मूर्तीच्या मुखांत तें प्रविष्ट झालें ! अशा रीतीनें या महापुरुषानें आपल्या वयाच्या ७४ व्या वर्षीं आपला अवतार संपविला.

सज्जनगडावरील मठाच्या उत्तरेस एक खळगा होता तो भरून काढण्यास शिवाजीमहाराजांनीं सांगितलें असतां " खळगा आहे तसाच असूं द्या, पुढें उपयोगीं पडेल, " असें समर्थ म्हणाले होते. त्याचा उद्देश शिष्यमंडळीच्या आतां लक्षांत आला व त्याच खळग्यांत चंदन-बिल्वादि काष्ठें रचून समर्थांच्या शवाचें त्यांनीं दहन केलें. समर्थांनीं समाधि घेतल्याचा वृत्तांत संभाजी राजे यांस समजतांच त्यांनीं रामचंद्रपंत अमात्य यांस पुष्कळ द्रव्य देऊन

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणें. द्रव्यमल.
अनुक्रम...ऐ.स.मा.१०... दिः ...चरित्र...
क्रमांक 92...४५... तो दि १२।८।८५

गडावर पाठविलें. त्या द्रव्यानें दानधर्म केला. उत्तरकार्य पहिले शिष्य उद्धव गोसावी यांनीं केलें. नंतर दहनस्थलीं समाधि बांधून चंदनाचा ओटा समर्थशिष्य तारळेकर गोसावी यांजकडून बांधवून त्यावर पादुकांची स्थापना केली. अस्थि जमा करून गंगेंत टाकण्याकरितां चाफळ येथें मठासमोर वृंदावन बांधून त्यांत ठेवल्या व त्या पुढें कल्याणस्वामीच्या अस्थींबरोबर केशवस्वामींनीं शक १६३६ मध्यें काशीस नेऊन गंगोदकांत त्यांचें विसर्जन केलें. पुढें अक्का, उद्धव वगैरे शिष्यांनीं समाधीवर एक लहान देवालय बांधून, तंजावराहून आलेल्या मूर्तींची त्यांत स्थापना केली. कांहीं कालानें स्वतः संभाजी राजे रामचंद्रपंत अमात्यांसह समाधिदर्शनास आले असतां त्यांनीं समाधीसुद्धां मोठें देवालय बांधण्याची आज्ञा केली व त्याप्रमाणें एकदोन महिन्यांत देवालय उभारण्यांत आलें. रामचंद्रपंत अमात्य व खंडो बल्लाळ यांस मठाच्या खर्चास द्रव्य पुरविण्याची आज्ञा महाराजांनीं दिली. संभाजी महाराजांचें एकंदर वर्तन जरी विशेष स्पृहणीय नव्हतें तरी समर्थांविषयीं त्यांच्या मनांत थोडीबहुत पूज्यबुद्धि असावी असें दिसतें. समर्थांना मात्र संभाजीमहाराजांविषयीं फारसें प्रेम नव्हतें. गादीवर बसतांच त्यांनीं जे अत्याचार केले त्यांची हकीकत ऐकून समर्थांच्या मनांत त्यांजविषयीं तिटकारा उत्पन्न झाला होता. शिवाजीमहाराजांचा अकाल मृत्यु व संभाजी महाराजांचें दुर्वर्तन या दोन गोष्टींचा परिणाम समर्थांच्या मनावर झाल्यामुळेंच त्यांनीं लवकर समाधि घेतली असावी, असें अनुमान केलें तर तें अगदींच निराधार ठरेल असें वाटत नाहीं. स्वतः रोगग्रस्त असूनही औषधोपचारादि कोणताही रोगनिवारणाचा उपाय शिष्यांस त्यांनीं करूं दिला नाहीं व शेवटीं नऊ दिवस तर कडकडीत उपोषण केलें, यावरून त्यांनीं

मराठी ग्रंथ संग्रहालय

प्रायोपवेशनच केलें असावें असेंही म्हणण्याचें धाष्टर्य कदाचित् कोणी करील असो. पुढें सातारचें राज्य इंग्रज सरकारनें खालसा केलें त्या वेळेपर्यंत, सातारच्या सर्व छत्रपतींनीं समर्थांविषयींचा आपला भक्तिभाव कायम ठेवून चाफळ व सज्जनगड येथें श्रीराम-नवमी-महोत्सवास व श्रीसमर्थांच्या पुण्यतिथीस जातिनिशीं हजर रहाण्याची परंपरा कायम ठेवली होती.

समर्थांनीं आपल्या मृत्यूपूर्वी, जांबेहून श्रेष्ठांच्या मुलांस सज्जनगडावर आणण्याची सूचना आपल्या शिष्यांस केली होती, परंतु जांबेच्या बाजूस दंगाधोपा असल्यामुळें ती सूचना अंमलांत आणतां आली नाहीं, हा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. पुढें समर्थ समाधिस्थ झाल्यावर, संभाजीमहाराजांच्या कारकीर्दीत तर महाराष्ट्रांत बेबंदशाहीच माजली व खुद्द औरंगजेबानें मराठ्यांचें राज्य धुळीस मिळविण्याचा चंग बांधून महाराष्ट्रांत येऊन तळ दिला. 'हरिवरदा' ग्रंथाचे कर्ते कृष्णदयार्णव यांनीं या प्रसंगाचा उल्लेख पुढील ओंवींत केला आहे—

शिवभूपति पावतां मुक्ति ।
दक्षिणे येवोनि ताम्रपति ।
केली विजयपुरा समाप्ति ।
महाविपत्ति राष्ट्रातें ॥

असा तो राष्ट्राच्या विपत्तीचा काल होता. संभाजीमहाराजांची कारकीर्द बहुतेक लढाया करण्यांतच गेली व शेवटीं इ. स. १६८८ सालीं औरंगजेबानें तुळापूर येथें त्यांचा वध केला. पुढें राजाराम महाराजांची कारकीर्द सुरू झाली तरी जिकडे तिकडे धामधूमच, स्थैर्य नाहीं. या कारणामुळें, श्रेष्ठांच्या मुलांस जांबेहून सज्जनगडावर आणण्याचें काम लांबणीवर पडत गेलें. पुढें तर राजाराममहाराज जिंजीकडे गेले व सर्व कृष्णाकांठ पुनः म्लेंच्छांनीं व्यापला. तेव्हां,

चाफळ येथील मूर्तीस उपसर्ग पोंचूं नये म्हणून शिष्यांनीं त्या मूर्ति रामचंद्रपंत अमात्य यांच्या संमतीनें वाघोलीच्या सडयावर नेल्या व तेथें उत्सव सुरू केला. परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि यानीं सज्जनगडावरील समाधीचें दार भिंतीनें बंद करून तेथें मारुतीची मूर्ति ठेवली व देवालयांतील मूर्ति उद्धवगोसावी यांजबरोबर वासोटें येथें पाठविल्या. पुढें मोगल फौजेचा पाडाव होऊन, गेलेला प्रांत पुनः मराठ्यांच्या हातीं आल्यावर दोन्ही ठिकाणच्या मूर्ति पूर्वस्थलीं आणल्या. नंतर रामचंद्रपंत अमात्य यांनीं, श्रेष्ठांचे पुत्र रामचंद्रबुवा यांस आणण्यासाठीं एक मनुष्य जांब येथें पाठविला. तों तेथें रामचंद्रबुवा पूर्वीच निवर्तल्याचें कळलें. सन १७०७ मध्यें शाहूमहाराज बंधमुक्त होऊन साताऱ्यास आल्यावर त्यांनीं सज्जनगडावर जाऊन समर्थांच्या समाधीचें दर्शन घेतलें व पूजाअर्चा, उत्सव इत्यादिकांची पूर्ववत् व्यवस्था केली. पुढें, त्यांनीं जांबेस कारकून व पालखी पाठवून श्रेष्ठांचे नातू गंगाधरबुवा व त्यांचे कनिष्ठ बंधु शामजी यांस आणविलें. ते माहुलीस येऊन पोंचतांच महाराजांनीं मुद्दाम तेथवर जाऊन त्यांचें दर्शन घेतलें. दुसरे दिवशीं पंतप्रधान व पंतप्रतिनिधि यांना लवाजम्यानिशीं पाठवून मोठ्या समारंभानें त्यांना साताऱ्यास नेलें. स्वतः महाराज पोईपर्यंत त्यांना सामोरे आले होते. नंतर सुमुहूर्तानें शक १६३२ माघ शुद्ध ५ या दिवशीं त्यांना सज्जनगडावर नेलें. अक्का, उद्धवप्रभृति समर्थ-शिष्यांनीं त्यांचें स्वागत करून, त्यांजकडून समर्थांच्या समाधीचें दर्शन करविलें. नंतर साखर वांटली व तोफांचे बार केले. तिसरे दिवशीं शाहूमहाराज स्वतः गडावर गेले तेव्हां उद्धवगोसावी म्हणाले, "मुलें लहान आहेत, मठाचा अभिमान महाराजांस असावा." महाराज म्हणाले, "राज्य त्यांचेंच आहे." इतकें बोलून त्यांनीं खंडोबल्लाळ यांस मठाची व्यवस्था पूर्वीप्रमाणें

ठेवण्यास सांगितलें. अक्का शेवटपर्यंत गडावरच होत्या. त्यांचें निर्याण शके १६४३ कार्तिक शुद्ध १ या दिवशीं सज्जनगडावरच झालें. उत्तरकार्य गंगाधरबुवा यांनीं केलें. त्यांच्या समाधीचें वृंदावन गडावर श्रींच्या देवालयाच्या ईशान्येस आहे. श्रेष्ठांची वंशपरंपरा येणेंप्रमाणें—

जांब, सज्जनगड व चाफळ

जांब ही समर्थांची जन्मभूमी हल्लीं मोगलाईंत आहे. ज्या घरांत समर्थ जन्म पावले तें घर आतां नाहीं, परंतु घराची जागा आहे. उजव्या बाजूला विहीर आहे, तिला अजूनही कुळकर्ण्यांची विहीर असेंच म्हणतात. ज्या मारुतीपाशीं सूर्याजीपंतांना अनुग्रह झाला तो मारुति गांवाबाहेर आहे. गांवाला लहानशी नदी आहे. पूर्वी जेथें डोह होता व ज्यांत, वडाच्या झाडावरून समर्थांनीं उडी घेतली होती तो डोह आतां नाहीं, पण तें वडाचें झाड आहे. आसनगांवीं समर्थांना लग्नाला नेलें होतें तें आसनगांव जांबेपासून अर्धकोसावर आहे. जांब येथील उत्सवांत जेवणाचे वेळीं तुपाची खोटी झाल्यामुळें, समर्थांच्या सांगण्यावरून एका विहिरींतलें पाणी तूप म्हणून वाढण्यांत आलें होतें. हें पाणी ज्या मातीच्या घागरींतून वाढण्यांत आलें होतें ती घागर अद्याप जांब येथील मठांत असून हल्लीं तिचा वरचा भाग पितळेनें व खालचा भाग तांब्यानें

मढविलेला आहे. ही घागर श्रीराममंदिरांत ठेवलेली असून, उत्सवाचे वेळीं तींतून तूप वाढण्याचा प्रघात अद्याप आहे. समर्थांचें उपनांव ठोसर. या ठोसरांचीं ५।२५ घरें त्या भागांत अद्याप आहेत. समर्थांच्या घराण्यांत ज्या श्रीरामाची उपासना होती तें राममंदिरही जांब येथें आहे. ज्या वडाच्या झाडावरून समर्थांनीं डोहांत उडी मारली त्याच झाडाजवळ, श्रेष्ठांचे पुत्र रामजी व शामजी यांच्या समाधि आहेत. तेथें जवळच तिसरी समाधि आहे ती महारुद्रस्वामीच्या कुटुंबाची होय असें सांगतात. जांबगांव चांफळच्या स्वामीमहाराजांस इनाम आहे. सूर्याजीपंतांचे वेळीं जी जमीन त्यांजकडे होती त्या जमिनीवर हल्लीं मळा असून त्यास देवमळा म्हणतात.

जांबगांव हल्लीं मोगलाईत, औरंगाबाद जिल्ह्यांत, मनमाड–हैदराबाद रेल्वेच्या परतूर स्टेशनापासून १४ मैल आहे. गांवाचें उत्पन्न सुमारें ५००० रु. आहे. तेथील पूजा अर्चा, उत्सव वगैरे चाफळच्या स्वामींचे मार्फतच होत असतात. धुळें येथील प्रसिद्ध एकनिष्ठ समर्थभक्त श्री. शंकर श्रीकृष्ण देव यांनीं अलीकडे मोठ्या परिश्रमानें ४०००० रु. जमवून जांब येथें समर्थांचें मोठें सुंदर मंदिर बांधलें असून त्यांत संगमरवरी दगडाची समर्थांची मूर्ति स्थापन केली आहे. तेथें दर वर्षीं अनेक विद्यमान समर्थभक्त जमून मोठा उत्सव करितात. श्री. देव यांनीं आपलें आयुष्यच श्रीसमर्थसेवेस वाहिलें आहे. गेल्या २०।२५ वर्षांत सर्व महाराष्ट्रभर व कर्नाटकांतही प्रवास करून, समर्थांनीं स्थापन केलेल्या ठिकठिकाणच्या मठांतील विद्यमान मठपतींस भेटून व त्यांच्या संग्रहीं असलेल्या ग्रंथांचें व कागदपत्रांचें अवलोकन करून, समर्थ व त्यांचा संप्रदाय यांच्यासंबंधाची व तदनुषंगानें इतर साधुसंत व त्यांचे ग्रंथ यांचीही, इतकी महत्त्वाची माहिती त्यांनीं गोळा केली आहे कीं, समर्थसंप्रदायाच्या इतिहासांत त्यांची ही कामगिरी

सुवर्णाक्षरांनींच लिहून ठेवावी लागेल. उपलब्ध झालेल्या माहितीच्या आधारानें समर्थांचें विस्तृत चरित्र लिहिण्याचा आपला विचार त्यांनीं जाहिर केला असून, त्या ग्रंथाची, महाराष्ट्रांतील सर्व श्रद्धालू व प्रेमळ जन चातकाप्रमाणें वाट पहात आहेत. '**रामदास** आणि **रामदासी**' या मासिकाच्या द्वारें श्री. देव हे महाराष्ट्र वाङ्मयाची जी सेवा करीत आहेत ती अमूल्य आहे. श्रीसमर्थकृपेनें त्यांना दीर्घायुरारोग्य लाभावें येवढीच आमची प्रार्थना.

चाफळचा मठ म्हणजे श्री. देव यांच्या भाषेंत, 'श्रीसमर्थसंप्रदायाचें आद्यपीठ' होय. देशाचा आणि धर्माचा विचार समर्थांनीं मुख्यतः या ठिकाणीं केला. हें ठिकाण फार रमणीय आहे. सभोंवतीं डोंगरांचा वेढा असून मध्यभागीं श्रीराममंदिर आहे. अंगापूरच्या डोहांतून श्रीरामाची जी मूर्ति समर्थांनीं काढली तिची स्थापना या ठिकाणीं केली आहे व हिचेंच पूजन समर्थ स्वतः करीत असत. याच चाफळखोऱ्यांत शिंगणवाडीचे मारुतीपाशीं श्रीशिवाजीमहाराजांस समर्थांनीं अनुग्रह दिला. मंदिर नदीतीरीं उंचवट्यावर आहे. मंदिरासमोर दासमारुति व मागें भीममारुति आहे. भीममारुतीच्या डाव्या बाजूला जो तट आहे तो कल्याणस्वामीचे शिष्य उंब्रज मठाधीश केशवस्वामी यांनीं बांधला असें जुन्या कागदपत्रांवरून दिसतें. शिंगणवाडीचे पलीकडील डोंगरांत समर्थांची बसण्याची गुहा आहे तिला 'रामघळ' असें म्हणतात. ही घळ दुमजली असून तिच्या पहिल्या मजल्याला वरच्या बाजूस एक भोंक आहे त्यांतून वरच्या मजल्यावर जावें लागतें. "दुसऱ्या मजल्यांत आसनस्थ असा फक्त एकच मनुष्य बसूं शकेल. येरवीं तीन चार माणसें बसतील." या घळीच्या वरच्या मजल्यांतून दिसणारा देखावा अपूर्व आहे. समोर डोंगरांच्या रांगाच रांगा दिसतात. खालच्या मजल्यांत ५।५० माणसें बसूं शकतील येवढा तो प्रशस्त

आहे. खालच्या मजल्यांत मध्यभागीं भिंत घालून दोन भाग केले आहेत. एका भागांत धुणी आहे. धुणीपाशीं एक विवर आहे, त्यांतून जमिनीसरसें फरफटत जावें लागतें. कांहींसें आंत गेल्यावर दोन तीन माणसें बसण्याइतकी जागा आहे. रामघळीपासून दोन हाकांच्या अंतरावर 'कुबडीतीर्थ' आहे. श्रीसमर्थ एकदां निंबघळींत असतां त्यांच्या दर्शनास शिवाजीमहाराज आले होते. उन्हांतून आल्यामुळें महाराज बरेच तृषाक्रांत झाले आहेत असें पाहून समर्थांनीं आपल्या कुबडीनें तेथील एक दगड बाजूस सारून पाणी काढलें, तेंच हें कुबडीतीर्थ होय. हें तीर्थ कधीं आटत नाहीं. निरंतर करांगळीयेवढी पाण्याची धार वहात असते. पाणी गार आणि मधुर आहे. रामघळींतील दगड व माती यांचा रंग भगवा आहे. चाफळ मठाला उत्पन्न चांगलें आहे. येथें रामनवमीचा मोठा उत्सव होतो. चाफळ गांव सातारा जिल्ह्यांत मसूर स्टेशनापासून १० मैल आहे. श्रीसमर्थांनीं आपल्या 'डफगाणें' नामक एका सुंदर पद्यांत चाफळचें व तेथील उत्सवाचें फार रसभरित वर्णन केलें आहे. शिवथरच्या घळींतही समर्थ पुष्कळ वेळां बसत असत.

सज्जनगड हें समर्थांचें समाधिस्थान होय. उर्वशी ऊर्फ उरमोडी नदीच्या कांठीं हें स्थल आहे. शिवाजीमहाराजांच्या आग्रहावरून समर्थांनीं येथें वास्तव्य केलें. साताऱ्यापासून सज्जनगड तीन कोस आहे. गडावरून सातारचा किल्ला स्पष्ट दिसतो. सातारच्या बाजूनें गड चढून जात असतां किल्लुच्याच्या दरवाजापासून उजव्या हाताला परळी गांवाकडे जाणारी पायवाट असून तिच्या वरच्या बाजूनें जाणाऱ्या दुसऱ्या पायवाटेनें बऱ्याच अंतरावर गेल्यावर एक गुहा लागते. गुहेच्या जवळची वाट जरा अवघड आहे. गुहेचें द्वार इतकें लहान आहे कीं, बसून आंत जावें लागतें. गुहेंत गेल्यावर उजव्या बाजूला वळून थोडेंसें पुढें जातांच कमरेइतका उतार लागतो, तेथें

आठदहा माणसें बसूं शकतील अशी वर्तुळाकार जागा आहे. श्रीसमर्थ या गुहेंत पुष्कळदां जाऊन बसत असावेत असा श्री. देव यांचा तर्क आहे. किल्ल्याचे दोन्ही दरवाजे ओलांडून आंत गेल्यावर डाव्या बाजूला आंगळाई देवीचें देवालय आहे. अंगापूरच्या डोहांतून समर्थांनीं ज्या मूर्ति काढल्या त्यांपैकीं देवीच्या मूर्तीची त्यांनीं या स्थलीं स्थापना केली. पुढें गेल्यावर मारुतीचें देऊळ लागतें. त्याच्या मागल्या बाजूस पाणी पिण्याचें टाकें आहे. या टांक्यावरून पुढें गेलें म्हणजे श्रीसमर्थांचें निवासस्थान व त्यांची समाधि लागते. समाधीची इमारत मोठी आहे. समाधि खालीं तळघरांत असून वर श्रीरामाच्या मूर्ति आहेत. समाधीच्या मागच्या बाजूस एका पितळेच्या पेटींत समर्थांच्या पादुका आहेत. पादुकांपाशींच समर्थांची एक कुबडी व काठी आहे. शेजघरांत पलंगावर समर्थांची तसबीर आहे. शेजघरांतच समर्थांचा पाणी पिण्याचा एक तुंबा व पिकदाणी हीं आहेत. बाह्यतः कुबडी पण आंत तलवार अशी जी समर्थांची गुप्ती होती ती येथेंच आहे. अक्का व वेणू यांचीं वृंदावनें गडावर आहेत. गडावर येणारांस मठांत अन्न मिळतें. गडावरील सर्व व्यवस्था चाफळच्या स्वामीमहाराजांकडे आहे. माघ वद्य १ पासून ९ पर्यंत उत्सव होऊन दशमीला लळित होतें. उत्सवास समर्थशिष्यांच्या पालख्या गडावर येतात. टाकळी मठांतून उद्धवस्वामीची पालखी पौष वद्य १३ रोजीं निघून सज्जन-गडास जाते. कल्याणस्वामीची पालखी माघ शुद्ध ४ रोजीं डोमगांवाहून निघून कुर्डूवाडी, लऊळ, आरण, पंढरपूर, म्हसवड, गोंदवलें, कोरेगांव या रस्त्यानें गडावर जाते. श्रीशिवाजीमहाराजांची पालखी माघ शुद्ध ८ रोजीं रायगडाहून निघते. वेणाबाईची पालखी माघ शुद्ध ११ रोजीं मिरजेहून निघते व आईसाहेबमहाराजांची

पालखी वाईहून माघ वद्य ३ स निघते, या पांचही पालख्या माघ वद्य ५ रोजीं सातारा येथें एकत्र होऊन सायंकाळीं मोठी मिरवणूक निघते. नंतर माघ वद्य ७ रोजीं पालख्या सज्जनगडावर पोंचतात व तेथें तीन रात्री मुक्काम करून परत स्वस्थानीं जातात.

येणेंप्रमाणें हें संक्षिप्त श्रीसमर्थचरित्र, समर्थांच्याच कृपेनें येथें पूर्ण झालें.

उपसंहार

महाराष्ट्र संतशिरोमणि श्रीज्ञानदेव यांच्या समाधिकालापर्यंत आपला महाराष्ट्र देश पूर्ण स्वतंत्र होता. त्यानंतर उत्तरेकडून मुसलमानांची टोळधाड दक्षिणेंत आली व तिनें देवगिरीच्या यादव राजघराण्याचा पहिला बळी घेतला. पुढें हळूहळू मुसलमानांची राजसत्ता महाराष्ट्रांत दृढ होत चालली व त्यांचीं लहान लहान राज्यें इकडे स्थापन होऊं लागलीं. खालीं तुंगभद्राकांठीं विजयनगरचें प्रबल हिंदुराज्य होतें, परंतु पुढें तालिकोटच्या लढाईंत पांच मुसलमान नबाबांच्या संयुक्त सैन्याकडून तेंही पराभव पावलें. अशा रीतीनें अगदीं थोड्या वेळांत, आणि थोड्याशा सैन्याच्या जोरावर, तत्कालीन हिंदु राजांचा मुसलमानांनीं मोड करून सर्वत्र स्वसत्ता स्थापन केल्यामुळें, अकस्मात् दिवा गेल्यामुळें मुलें जशीं भयभीत होऊन अंधारांत चांचपडूं लागतात तशी स्थिति महाराष्ट्रीयांची झाली. ते किंकर्तव्यमूढ झाले. फार वर्षें युद्धाचा सराव

व अनुभव नसल्यामुळें जयिष्णु मुसलमानांपुढें त्यांचा टिकाव लागला नाहीं. बहुत दिवसांची स्वस्थता आणि सुखासीनता प्रतिकार-क्षमतेस घातक झाली. शिवाय, स्वार्थमूलक फितुरी आणि विश्वासघात यांचाही बुजबुजाट होताच. अशा प्रकारचा हा काल म्हणजे खरोखर मोठा विपत्कालच होय. येवढ्या थोड्या वेळांत ज्यांनीं आपणास जिंकलें ते व त्यांचा धर्म आपल्यापेक्षां व आपल्या धर्मापेक्षां केव्हांही श्रेष्ठच असले पाहिजेत अशी सर्वसामान्य जनतेची समजूत होणें अगदींच अस्वाभाविक नाहीं. जितांपेक्षां जेते श्रेष्ठ असले पाहिजेत व म्हणून त्याचें अनुकरण जितांनीं केलें पाहिजे अशी समजूत इंग्रजी अमदानीच्या आरंभीं आमच्यांतील सुजाण लोकांचीही झाली होती व तिचीच ही पूर्वावृत्ति मुसलमानी राजसत्तेच्या आरंभीं महाराष्ट्रांत निघाली होती. कांहीं अंशीं या चुकीच्या समजुतीमुळें व कांहीं अंशीं स्वार्थबुद्धीनें तत्कालीन महाराष्ट्रीय हिंदु मुसलमानांचें अनुकरण करूं लागले व बरेच हिंदु बाटून किंवा बाटविले जाऊन मुसलमान झाले. आज महाराष्ट्रांत जे थोडेसे मुसलमान दृष्टीस पडतात त्यांतले बहुतेक या बाटलेल्या हिंदूंचे वंशज आहेत. त्या वेळीं महाराष्ट्रांत उठलेली ही धर्मांतराची लाट कोणी थोपवून धरली ? वाचक हो, हें महत्कार्य, तुमच्यांतले कांहीं शाहणे ज्यांना 'संताळें' म्हणतात त्या संतांनीं केलें. त्या तमोमय कलिकालांत स्वधर्माभिमानाची ज्योत जर कोणी तेवत ठेवली असेल तर ती या टाळकुट्या संतांनींच ठेवली हें विसरूं नका. परकीय राजसत्तेशीं दोन हात करून आपलें गेलेलें राज्य परत मिळविणें हें काम योद्धे आणि मुत्सद्दी यांचें; संतांचें नव्हे. तें काम जर संतांनीं केलें असतें तर त्यांना आपण संत न म्हणतां वीरपुरुष म्हटलें असतें. पण स्वराज्याची स्थापना करणारा वीरपुरुष पुढें निर्माण व्हावयाचा होता व त्याच्या भावि कार्यासाठीं

ठाणे नगर वाचनालय, ठाणे. स्थानक.
वर्ग क्रमांक 3 ८९...४.. विः परिच्छेद

जमीन साफसूफ करण्याची एवढी कामगिरी संतांनी केली होती. ही कामगिरी त्यांनीं कशी काय बजावली याची साक्ष महाराष्ट्राचा इतिहास देतच आहे.

शिवाजीमहाराजांनीं स्वराज्याची मुहूर्तमेढ रोंवतांच त्यांच्या भगव्या झेंड्यासभोंवतीं जे हजारों लोक भराभर गोळा झाले ते काय आकाशांतून खालीं उतरले होते? ते या महाराष्ट्रांतलेच लोक होते, आणि त्यांच्या मनांत परकीय राजसत्तेविषयीं तिटकारा आणि त्वेष उत्पन्न करून त्यांच्या अंगांत जयिष्णुतेचा प्रार्दुभाव करण्यास महाराष्ट्र संतांची स्वधर्मप्रेमाची शिकवणूकच पुष्कळ अंशीं कारणीभूत झालेली होती. खुद्द शिवाजीमहाराजांसदेखील आपल्या अंगीकृत कार्यांत साधुसंतांच्या आशीर्वादाची आवश्यकता वाटली. सहाशें वर्षांपूर्वी नामदेव, जनाबाई, विसोबा खेचर, चोखामेळा, राका, बंका, नरहरि सोनार, सांवतामाळी, जगमित्र नागा, जोगा परमानंद, गोरा कुंभार इत्यादि संतांनीं महाराष्ट्रांतील हिंदूंचें स्वधर्मप्रेम कायम ठेवण्याचा जो प्रयत्न केला त्याचा परिणाम पुढें असा झाला कीं, हिंदू लोकांस हातीं धरून त्यांचें साहाय्य मिळविल्याशिवाय येथें आपला निभाव लागावयाचा नाहीं अशी मुसलमान नबाबांची खात्री झाली व त्यामुळें त्यांच्या कारभारांत हिंदु मुत्सद्दी आणि हिंदु योद्धे यांचा शिरकाव होऊन पुढें पुढें तर त्यांतले कांहीं नबाब हिंदु प्रधानांच्या हातांतलीं कळसूत्री बाहुलीं होऊन बसले. आरंभीं आरंभीं मुसलमानी राजसत्तेविरुद्ध महाराष्ट्रीय संतांनीं उघड उघड फारसा गोंगाट कधीं केला नाहीं, हिंदूंचें स्वधर्मप्रेम कायम रहावें इतकीच खबरदारी त्यांनीं घेतली. पण पुढें, पहिल्यानें एकनाथांनीं आणि मागाहून समर्थांनीं यवन राजसत्तेविरुद्ध उघड उघड शाब्दिक बंड पुकारलें. समर्थांनीं तर अशी कमाल करून सोडली कीं, त्या वेळीं जर, हल्लींच्यासारखा,

मराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. ग्रंथालय
अनुक्रम ३८६७ वि: चरित्र
आंक ३ नों वि: ३८७१

उपसंहार

राजद्रोहाचा कायदा असता तर त्या कायद्याच्या कचाट्यांत ते अगदीं सहज सांपडले असते. श्रीसमर्थ रामदासस्वामीचें वैशिष्ट्य या त्यांच्या जळजळीत राजद्रोही उद्गारांतच आहे.

आमच्या समर्थादि साधुसंतांच्या वैयक्तिक सदाचरणाचा ठसा तत्कालीन हिंदु समाजावर उमटला असला तर त्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं, पण कांहीं मुसलमानांवरदेखील त्यांच्या शिकवणुकीचा परिणाम होऊन त्यांनीं हिंदु साधूंचें शिष्यत्व पतकरलें होतें हें ऐकून मात्र वाचकांस आश्चर्य वाटेल. अहमदनगर जिल्ह्यांतील चांभारगोदें गांवचे संतकवि शेखमहमद यांची मुलाणाची वृत्ति असतां, बोकड कापण्यासाठीं हातीं घेतलेली सुरी भिरकावून देण्या-इतका कळवळा त्यांच्या मनांत उत्पन्न होण्यास हिंदु साधूंचा उपदेशच कारणीभूत झाला नाहीं काय ? हे शेख महमद चंद्रभट ऊर्फ चांगबोधला नामक एका ब्राह्मण सत्पुरुषाचे शिष्य असून पंढरीचे वारकरी होते. गोपाळनाथ त्रिपुटीकर यांचे शिष्य शेख सुलतान अल्ली; ते आपल्या एका पद्यांत म्हणतात, '**गोपाळनाथ हंबीर ज्ञानाचा सागर । शेखसुलतानअल्ली किंकर लोळे चरणांवर.**' अशा रीतीनें, महाराष्ट्रीय संतांनीं कांहीं मुसलमानांस 'किंकर' बनवून आपल्या 'चरणांवर लोळावयास' लाविलें. महाराष्ट्रांतील संतांनीं केलेली ही कामगिरी कांहीं अगदींच उपेक्षणीय नाहीं. ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम आणि रामदास हें महाराष्ट्राचें संतपंचायतन; या पंचायतनासभोंवतीं इतर संतपरिवार; आणि या संतांच्या वाङ्मयांत महाराष्ट्राचें खरें स्वरूप प्रतिबिंबित झालेलें आहे; म्हणून या संतांची आणि त्यांच्या वाङ्मयाची उपेक्षा महाराष्ट्रीयांनी करितां कामा नये

११२ ५२५७ श्रीसमर्थचरित्र
REFBK-0005275